

Selçuk Üniversitesi

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

2001 / Bahar

XI. Sayı

Hakemli Dergi

Konya 2001

FAKÜLTE YAYIN KURULU

Editör

Prof. Dr. Mehmet Aydın

Sekreteryaya

Yrd. Doç. Dr. Hidayet Işık

Yayına Hazırlayanlar

Muhammet Tasa

Muhiddin Okumuşlar

ISSN 1300 – 5057

Bu dergi, Yüksek Öğretim Kurumu'nun hakemli dergi tarifine uygun olarak yayınlanmaktadır.

Dergide yayınlanan yazıların sorumlulukları yazarlarına aittir.

ofset hazırlık, baskı, cilt

Sebat Ofset Matbaacılık

0.332 342 01 53 – 54 / KONYA

sebat@sebat.com www.sebat.com

İLK MÜSLÜMAN-TÜRK DEVLETLERİNİN SİYASÎ, KÜLTÜREL VE MEDENİYET TARİHİ ÜZERİNE

Doç.Dr.Ahmet Turan YÜKSEL*

ABSTRACT

ON THE POLITICAL AND CULTURAL HISTORY OF THE FIRST MUSLIM- TURKISH STATES

As a result of the contacts of the Turks with the Muslims, the Turks adopted Islam and then Muslim-Turkish states and dynasties were founded. Among the first Muslim-Turkish states are the Khanids of Idil (Volga) Bulgar, the Karahanids, the Ghaznawids, the Tulunids, the Sajids and the Ikhshidids during the Abbasid Caliphate. These first Muslim-Turkish states played a great role in their regions. In this way, they have contributed much to the political and cultural life in spite of the fact that there happened some political conflicts among them.

The Khanids of Idil (Volga) Bulgar became muslims through the commercial relations with the muslim traders. The Karahanids are important because they produced the first literal samples of Islamic-Turkish culture. As far as the Islamization of the Indian region, the Ghaznawids should be reminded. The Tulunids and the Ikhshidids had the great reputation in the history of Muslim Egypt. On the other hand, the Sajids that dominated the region of Azerbaijan had the influence on the Islamization and the Turkishization of the region in question. But it is difficult to define how and to which degree they affected in this matter.

Türkler, müslüman olmalarından sonra başta Karahanlılar olmak üzere, siyasî açıdan olduğu kadar, kültür ve medeniyet tarihi açısından tarihte önemli

* S.Ü.İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

izler bırakan devletler kurmuştur. Bu çalışmada bu devletlerden İtil (Volga) Bulgar Hanlığı, Karahanlılar, Gazneliler, Tolunoğulları, Sâcoğulları ve İhşîdiler üzerinde durulacaktır. Söz konusu devletlerin ana hatlarıyla siyasî tarihlerinden sonra kültür ve medeniyet tarihleri ele alınacaktır. Bu şekilde, söz konusu altı devlet çerçevesinde ve belirli bir oranda Türk tarihinin 7-13. yüzyılları arasındaki döneminin siyasî, kültürel ve medeniyet tarihleri açısından toplu bir panoraması ortaya konulabilecektir. Ayrıca bu devletlerin bu şekilde ele alınması, söz konusu dönemde siyasî olarak İslâm dünyasındaki parçalanmaya karşılık, bir başka açıdan kültür ve medeniyet alanında çeşitli gelişmelerin ve zenginleşmenin sağlandığının görülmesine katkı sağlayacaktır.

I.İTİL¹ (VOLGA) BULGAR HANLIĞI (VII-XV. YÜZYIL)

1. Menşei, Kuruluşu ve Siyasî Tarihi:

İslâm dinini resmî olarak kabul eden ilk Türk devleti olup, hükümdarları Almuş Han, yani Emir Cafer b. Abdullah da ilk Müslüman-Türk hükümdar olarak bilinmektedir.

Bu devlet, Türk asıllı oldukları son yapılan araştırmalarla kesinlik kazanan Bulgarlar² tarafından kurulmuştur. Bazı değerlendirmelere göre de, Türk valilerince Mısır, Azerbaycan bölgesinde kurulan ve yarı bağımsız Müslüman-Türk devletlerinden sonra kurulan ilk Müslüman-Türk devletidir. Bu özelliğiyle, ilk Müslüman-Türk devleti olarak kabul edilen Karahanlılar'dan önce gelmektedir.

Bulgarlar'ın Urallı, Fin, Slâv ve Moğol olabilecekleri ileri sürülmüşse de, Wambery, G.Feher, G.Nemeth'in araştırmalarıyla Türk asıllı oldukları kesinlik kazanmıştır. Bulgarlar'ın Güney Rusya bozkırlarına 469'dan sonraki Hun dalgalarından biriyle ulaştığı oldukları bilinmektedir.³ Bulgarlar'dan isim olarak ilk defa, 482⁴ yılında Doğu Gotları'na karşı yapılan savaşta Bizans İmparatoru Zenon'a yardım etmeleri sebebiyle bahsedilmiştir. Bu sırada Bulgar ülkesinin,

¹ İtil, ayrıca İdil tarzında da yazılmış ve bu devletin ismi "İdil Bulgar Hanlığı" olarak da ifade edilmiştir. Bu konuda bkz. Nadir Devlet, "İslâmiyet'i Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti: İdil-Bulgar", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Konya, 1994, IX, 313; Ahmet Taşağul, "İdil Bulgar Hanlığı", DİA, İstanbul, 2000, XXI, 472. Ayrıca Hanlık yerine Devlet kullanılarak, "İtil (Volga) Bulgar Devleti" şeklinde de ifade edilmiştir. (Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1985, s. 15)

² Akdes Nimet Kurat'a göre Bulgarlar, İdil (Volga) havzasında yaşayan bir Türk kavmidir. ("Bulgar", İA, İstanbul, 1961, II, 781) Diğer taraftan Bulgarlar, Batı Hun Devleti içindeki Türk kavimlerinden birisidir. (Nuri Yüce, "Bulgar", DİA, İstanbul, 1992, VI, 390)

³ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 5. bsk., İstanbul, 1988, s. 185.

⁴ Bir anlatıma göre 480 yılında söz edilmiştir. Bkz. Jean-Paul Roux, Türklerin Tarihi, Çev. Galip Üstün, 5.bsk., İstanbul, 1997.

kısmen Kafkasya'daki Kuban nehri ile Tuna ve Azak Denizi havalisindeki bozkırlardan ibaret olduğu ifade edilmektedir.⁵

Bulgarlar tarihte ilk önce Büyük Bulgarya (Bulgar) Devleti'ni kurdular. Bu devlet 665'den sonra komşu Hazar Hakanlığı tarafından parçalandı. Bu parçalanmadan sonra Asparuh (Esperih)'in idaresindeki kalabalık Bulgar kitleleri 668'de Tuna'ya doğru yönelmiş ve Balkanlar'a girerek 681'de Tuna Bulgar Devleti'ni kurmuştur.⁶ Tuna Bulgarları zamanla Slavlar ile karıştılar ve Boris Han'ın 864'de Ortodoksluğu kabul etmesiyle Hıristiyan oldular ve zamanla Slavlaşarak kendi öz dillerini unuttular.⁷

Diğer taraftan, büyük çoğunluğunu Otuz-Ogurlar'ın (Utigur) oluşturduğu önemli bir kısım Bulgar topluluğu Orta İtil yani İtil (Volga) ve Kama (Çolman) nehirlerinin birleştikleri bölgeye çekilmişlerdi.⁸ Bu çekilmenin VII.yy. sonu ile VIII.yy. başlarında olması muhtemeldir. Bölgeye gelen Bulgarlar, yerli halk ile III.yy.dan beri burada bulunan diğer Türk topluluklarını da yönetimleri altında birleştirerek, bölgeyi süratle Türkleştirmişler ve İtil (Volga) Bulgar Hanlığı'nı kurmuşlardır. İlk dönemleri hakkında her ne kadar elimizde kesin bilgiler yoksa da, kuruluşundan itibaren vergi ödemek suretiyle 354/965 yılına kadar Hazar Hanlığı'na bağlı kaldıkları bilinmektedir. Bu tarihte Hazar Hanlığı yıkılmış ve İtil Bulgar Hanlığı da müstakil bir hanlık haline gelmiştir.⁹

Bulgar tüccarın Hazar ülkesinde, Hârezm'de ve Sâ mânî ülkesinde müslüman tâcirlerle temasları, Hârezmliler'in de ticâret amacıyla onların topraklarına gitmeleri sonucunda, Volga bölgesinde İslâm dini yayılmaya başlamıştı.¹⁰ Bu gelişme, 287/900'lerde Bulgarlar arasında İslâm dininin önemli ölçüde yayılması ve kabul edilmesi gibi önemli bir sonucu ortaya çıkarmıştır.

⁵ Nesimi Yazıcı, İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi, Ankara, 1992, s. 64.

⁶ Merçil, a.g.e., s. 15; Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", DİA, XXI, 472.

⁷ Yüce, "Bulgar", DİA, VI, 390. Rasyoniyi, Tuna boyunda kurulan devleti "Küçük Bulgaristan" şeklinde isimlendirmektedir. (Tarihte Türklük, 3. bsk., Ankara, 1993, s. 92) Buna karşılık, İbn Fazlan'ın haklarında bilgi verdiği, danışman ve kâtip olarak içinde bulunduğu heyetin gönderildiği Bulgar devletini ise "Büyük Bulgaristan" (A.g.e., s. 93) ve "Türk Bulgaristan" (A.g.e., s. 94) şeklinde isimlendirmektedir. Diğer taraftan Akdes Nimet Kurat, Bulgar devletlerini, Doğu Avrupa Türk Devletleri içerisinde ve "Kama (Çolman) Bulgarları Devleti" başlığı altında incelemektedir. (Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976, s. 748)

⁸ Burası bir anlatıma göre, günümüzde Kazan bölgesi olarak ifade edilmektedir. (Bkz. Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", DİA, XXI, 472.) Bir diğer anlatıma göre de bugünkü Tatarlar'ın ve Çuvaşlar'ın yaşadıkları topraklardır. (Bkz. Yüce, "Bulgar", DİA, VI, 390)

⁹ Merçil, a.g.e., s. 16; Yazıcı, a.g.e., s. 68.

¹⁰ Bir anlatıma göre İslâm ülkesine komşu olmamakla beraber Bulgarlar'ın devlet dini olarak müslümanlığı kabul etmelerinde Hârezmli tâcirlerin rolü çok büyük olmuştur. (Hakkı Dursun Yıldız, "Türklerin Müslüman Olmaları", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Konya, 1994, VI, 27)

Bu süreçte Bulgar Hanı Şelkey'in oğlu Almış (Almuş) Han'ın¹¹ müslüman olmasıyla İtil Bulgarları devlet olarak İslâm dinini kabul etmişlerdir. Tarihi anlatımlara göre Almış Han, 308/920 veya 921'de Abbasi Halifesi Muktedir Billah'a, İslâmiyet'i kabul ettiklerini bildirerek, kendisinden müslüman âlimler ile mescit ve kale inşa etmek üzere mimarlar göndermesini talep etmiştir. Bu arada Almış Han, ismini Emir Cafer b. Abdullah olarak değiştirmiştir.¹²

Bu isteğe olumlu cevap veren Halife Muktedir Billah, aralarında ünlü seyyah İbn Fazlan'ın da bulunduğu bir heyeti Bağdat'tan göndermiştir. Söz konusu heyet 12 Muharrem 310/12 Mayıs 922'de Bulgar ülkesine ulaştı. İşte bu tarihten itibaren Bulgar ülkesi, Abbasi halifeliğine bağlı bir müslüman yurdu, Bulgarlar ise Doğu Avrupa'da İslâm dininin temsilcileri olmuştur.¹³

Sikkelerden anlaşıldığına göre Emir Cafer'den sonra yerine oğlu Mikail geçmiştir. İtil (Volga) Bulgar Devleti, XIII. yüzyılın ortalarına doğru, 634/1236 veya 635/1237'de Moğollar'a yenilerek Altın Orda Hanlığı'na bağlandı. Bu tarihten sonra zaman zaman Altın Orda Hanlığı'na karşı mücadele edip yeniden bağımsızlıklarını kazanmaya çalışmışlarsa da, buna muvaffak olamamışlardır. Nihayet 802/1399'da Rusların, başkentleri Bulgar şehrini tahrip etmelerinden sonra bir daha toparlanamamışlar ve dağılmışlardır.¹⁴

Büyük Bulgarya Devleti'nin parçalanmasıyla birlikte başlayan dönemde bir kısım Bulgarların, Kama'nın kuzeyinde Kazan nehri boyunca göç ederek bu bölgeye yerleştikleri ve buraları tamamen Türkleştirdikleri görülmektedir. Nitekim 841/1437'de kurulan Kazan Hanlığı'nın esas nüfus Bulgar-Kıpçak karışımı müslüman halktan oluşuyordu. Ayrıca Ogur Türkçesi'nin bir lehçesini konuşan Çuvaşlar'ın da, eski Bulgarlar'ın torunları oldukları kabul edilmektedir.¹⁵

Böylece İtil (Volga) ve Kama (Çolman) nehirlerinin birleştiği bölgeye gelerek ilk bağımsız Müslüman-Türk devletini kuran İtil (Volga) Bulgarları, burada tam olarak bilemediğimiz bir tarihten itibaren Hazarlar'ın idaresine

¹¹ Zekeriyâ Kitapçı'ya göre bu Bulgar Hakanı'nın ismi Bilge Var Han'dır ve İslâmi kaynaklara göre Almış veya İlteber Han'dır. (İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları, 2. bsk., Konya, 195, s. 208)

¹² Merçil, a.g.e., s. 16; Yazıcı, a.g.e., s. 68.

¹³ Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", DİA, XXI, 473.

¹⁴ Merçil, a.g.e., s. 16-17.

¹⁵ Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", DİA, XXI, 473. Rasyon'ın belirttiğine göre, meselâ son zamanlarda Kovalevskiy'e göre bugünkü Çuvaşlar, onların torunlarıdır. (Bkz. Tarihte Türklük, s. 95). Hatta Bulgarlar arasında konuşulan Bulgarca dilinin, bugünkü Çuvaşça'ya çok yakın olduğu ifade edilmektedir. (Bkz. Bahaeddin Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 3.bsk., Ankara, 1988, s. 264.) Çuvaşlar hakkında geniş bilgi için bkz. Nuri Yüce, "Çuvaşlar", DİA, İstanbul, 1993, VIII, 388-392.

girmiştir. Hazarlar'ın yıkılışından sonra da 354/965-635/1237 yılları arasında 237 sene bağımsız kalmışlardır. Bundan sonra Altın Orda Hanlığı'na bağlanarak, XV.yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını korumuşlardır.

2. İtil (Volga) Bulgar Hanlığı Dönemi Kültür ve Medeniyeti:

Bulgarlar hakkında en geniş bilgileri derlemiş olan İbn Fazlan'ın¹⁶, İslâm dininin bölgeye yeterince girmesinden önceki döneme ait tespitlerine göre, devletin başında bir hükümdar bulunmaktaydı. Eski bir Türk geleneğinin devamı olarak da, resmî merasimlerde hükümdarın yanında hanımı da yer alırdı.¹⁷ Hükümdar ile karşılaşan herkes ayağa kalkar ve başındaki kalpağı çıkarırdı.¹⁸ Kadın-erkek ilişkileri, ahlakî prensiplere uymak şartıyla büyük oranda serbestti. Meselâ, kadınlar ve erkekler hep beraber nehre girip birlikte yıkanır, birbirlerinden kaçmazlar; bununla beraber herhangi bir şekilde zina etmezlerdi. Çünkü zina onlara göre en büyük suçlardandı.¹⁹ Nitekim bu serbestlik çerçevesinde adam öldürme, fuhuş ve hırsızlığın cezasının ölüm olması dikkat çekicidir.²⁰

Diğer taraftan aile ilişkileri ve verâset usûlünün İslâmî esaslara uygun olmadığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında erkek çocuğu dedesi büyütür, ölen babaya çocukları değil kardeşi vâris olurdu.²¹

Başlıca gıda maddeleri darı, at eti²², etli arpa çorbası ve balık²³; içecekleri ise bal içkisi ve buğday ile arpadan yapılan bir içki olup, kımızı tanıyıp tanımadıkları konusunda elimizde kesin bir bilgi yoktur.²⁴

Bulgarlar, IV/X.yüzyılın başında diğer Türk kabileleri gibi göçebe idiler, ancak kısa zamanda yerleşik hayata geçmişlerdir. Tarıma elverişli toprakları

¹⁶ Kafesoğlu İtil Bulgarları hakkında en güvenilir bilgileri İbn Fazlan'ın verdiğini ifade ederken (Türk Milli Kültürü, s. 196), Kitapçı, İbn Fazlan'ın eserinde Türklere haksızlık yaptığını ve Câhız'ın Türklere hakkındaki sıcak ve samimi yaklaşımını onun eserinde bulmanın mümkün olmadığını söylemektedir.(İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları, s. 213) İbn Fazlan'ın, Bulgarlar hakkındaki tespitleri için bkz. İbn Fazlan, Seyahatnâme, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1995, s. 47-68.

¹⁷ İbn Fazlan, a.g.e., s. 49.

¹⁸ İbn Fazlan, a.g.e., s. 58.

¹⁹ İbn Fazlan, a.g.e., s. 61.

²⁰ İbn Fazlan, a.g.e., s. 60, 61.

²¹ İbn Fazlan, a.g.e., s. 59.

²² İbn Fazlan, a.g.e., s. 57.

²³ İbn Fazlan, a.g.e., s. 58.

²⁴ Yazıcı, a.g.e., s. 73.

ekerek, aynı yüzyılın ikinci yarısında usta birer çiftçi olduklarını göstermişlerdir. Darı, buğday ve arpa yetiştirdikleri başlıca ürünleri oluşturmaktadır.²⁵

Orta İtil bölgesi, kuzey bölgelerini Hazar Denizi, İran, Kafkaslar, Türkistan ve Orta Asya'ya bağlayan büyük kervan yolları üzerinde bulunuyordu. Bu sebeple ticâret, Bulgarlar arasında hayli yayılmıştır. Hatta Kama ile İtil nehirlerinin birleştiği yerden 100 km kadar güneyde, bugünkü Kazan'ın 115 km güneyinde İtil kıyısında bulunan ve nüfusu 50.000 olduğu ifade edilen başkent Bulgar²⁶ şehri, III/IX-VII/XIII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en önemli ticâret merkezi konumundaydı. Bu ticâret sırasında çeşitli kürkler, at ve keçi derileri, ayakkabı, ok, kılıç, zırh, koyun, sığır, balık tutkalı, ceviz, balmumu, bal ve Slav köleler ihraç edilirken; dokuma kumaş, silah, lüks eşyalar ve keramik, yani çanak-çömlek ithal edilmiştir.

Kuyumculukta da ileri giden İtil Bulgarları'nın bu alandaki ustalıkları, İsveç'e kadar bütün batı Slavları üzerinde etkili olmuştur.²⁷

Başkent Bulgar şehrinin önemli bir ticaret merkezi olduğu dönemde, ayrıca Suvar, Biler, Göke-Tav ve Etreç gibi şehirlerin kurulduğu görülmektedir. Özellikle Bulgar şehrinde inşa edilen Han Camii, Doğu Türbesi, Ak Saray, Kara Saray, Han Sarayları, Küçük Minare, Büyük Minare ve Han Kabri gibi eserler İtil Bulgarları'nın mimaride oldukça ilerlemiş olduklarını göstermektedir.²⁸

Çeşitli ilimlerde komşuları Ruslara göre hayli üst seviyede olan İtil Bulgarları arasında yetişen ilim adamları içinde Bulgar şehri kadısı Numan b. Yakub el-Bulgarî (öl.559/1164) ve Târihu'l-Bulgar adlı eserinden bahsedilmektedir. Ancak söz konusu eser bize ulaşmamıştır. İsimleri bize kadar ulaşan ulemâ arasında Kadı Ebu'l-Alâ Hamid Bulgarî ve öğrencisi Davud b. Süleyman Saksinî de zikredilebilir.²⁹

İslâm orduları ile doğrudan hiç temasları olmadan, özellikle Hazar, Harezm ve Sâ mânî tâcirlerle ticarî ilişkiler sonunda müslüman olan İtil Bulgarları, Abbasi halifeliğinin parçalanma sürecine girdiği ve merkezin büyük ölçüde güç kaybettiği bir dönemde Abbasi idaresine en azından manevi destek sağlamışlardır. Bunun yanı sıra o dönemdeki diğer müslüman devletlerle ilişki içinde olmuşlar ve İslâm dininin yayılması konusunda da faaliyetlerde bulunmuşlardır.

²⁵ Merçil, a.g.e., s. 17.

²⁶ Bu şehrin plânı hakkında bkz. Kurat, "Bulgar", İA, II, 792.

²⁷ Merçil, a.g.e., s. 18.

²⁸ Yazıcı, a.g.e., s. 75-76. Bu eserler hakkında bkz. Kurat, "Bulgar", İA, II, 792-793. Bulgar şehri hakkında ayrıca bkz. Devlet, a.g.e., IX, 326-334.

²⁹ Yazıcı, a.g.e., s. 75.

II. KARAHANLILAR (225-609/840-1212)

1. Karahanlıların Menşei, Kuruluşu ve Siyasî Tarihi:

Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan bir Müslüman-Türk devletidir. Dönem olarak İtil Bulgar Devleti'nden sonra kurulmuş ise de, tarihteki yeri ve tesirleri, kültür ve medeniyet tarihine katkıları düşünüldüğünde, ilk büyük Müslüman-Türk devleti olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.

Karahanlılar tabiri, bu devleti kuran sülale mensuplarının isimlerinde sık sık geçen ve kuvvetli anlamına gelen "Kara" kelimesinden dolayı verilmiştir. Bu şekliyle bu ismi ilk defa V.V.Grigorev kullanmıştır. Grigorev, 1874'te yazdığı bir makalede bu devlete Karahanlılar Devleti adını vermiş ve bundan sonra bu isim yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak bunun dışında bu devlete İlek Hanlar, Türkistan Uygurları, Türkistan Hakanları, el-Hâkâniyye, el-Hâniyye, Âli-Afrâsiyâb³⁰ gibi isimler de verildiği görülmektedir.³¹

Karahanlılar'ın menşei konusunda farklı nazariyeler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında Karahanlılar konusunda önde gelen isimlerden olan Omelyan Pritsak tarafından ileri sürülen görüş rağbet bulmuş idi. Bu görüşe göre Karahanlılar, Karluk hanedanına bağlı kabul ediliyordu.³²

Ancak Karahanlılar üzerinde önemli ve ciddi araştırmalar yapan Reşat Genç, bu konudaki görüşler arasında, V.V.Barthold, V.Minorsky ve Faruk Sümer tarafından ileri sürülen Karahanlılar devletinin Yağmalar tarafından kurulmuş olduğu şeklindeki nazariyenin kesinlik kazandığını ifade etmektedir. Genç'e göre de Yağmalar, Uygurlar'ın bir kolu veya onlara bağlı bir topluluktur.³³ Burada, Karahanlıların menşei konusunda Genç'in görüşüne katıldığımızı belirtmek istiyoruz.

Uygurlar'ın bir kolu veya onlara bağlı bir topluluk olan Yağmalar, 225/840 yılında Ötüken'deki Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra batıya göç etmişlerdir. Kaşgar bölgesine gelerek buraları Karluklar'dan alarak yurt edinmişlerdir. Daha sonra İli vadisine de yayılmışlar

³⁰ Reşat Genç'in tespitine göre, Karahanlı hükümdarları kendilerini Alp Er Tonga'nın neslinden kabul ettikleri için, bu Türk hükümdarlarının İranlılar'ın Şehnâmelerinde Afrâsiyâb olarak adlandırılmış olmasından dolayı bu sülâleye Âli Afrâsiyâb gibi bir ad verildiği de bilinmektedir. Omelyan Pritsak, Alp Er Tonga adındaki Tonga sözünün Tamgaç adı ile ilgili olduğunu ileri sürmüşse de bu doğru değildir. ("Karahanlılar", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Konya, 1994, VI, 138-139). Afrâsiyâb konusunda geniş bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Efrâsiyâb", DİA, İstanbul, 1994, X, 478-479.

³¹ Omelyan Pritsak, "Kara-Hanlılar", İA, İstanbul, 1967, VI, 251-252.

³² Pritsak, "Kara-Hanlılar", İA, VI, 252.

³³ Genç, a.g.e., VI, 139-140.

ve devletin diğer önemli merkezi olan Balasagun bölgesini de ele geçirmişlerdir.³⁴

Karahanlı sülalesinin bilinen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'dır. 204/819 tarihinden itibaren Mâverâunnehir'de hüküm sürdüğü bilinmesine karşılık, gerek saltanatı ve gerekse de faaliyetleri hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. İki oğlu Bazîr Arslan ve Oğulcak Kadir Han ile Oğulcak zamanında Bazîr Arslan'ın oğlu Satuk Buğra Kara Han, devletin kuruluş dönemindeki önemli isimlerdir. Satuk, Karahanlılara sığınmış olan Ebû Nasr isimli bir Sâ mânî şehzadesi veya İslâm sûfi vaizleri ile karşılaşmış ve müslüman olmuştur. Bundan sonra amcasına karşı başlattığı iktidar mücadelesini kazanarak devletin başına geçmiştir. Bu şekilde siyasî hakimiyetini sağladıktan sonra, hakim olduğu bölgelerde İslâm dinini resmen ilan etmiştir. Yaklaşık olarak 333/944-945 tarihinde müslüman olan Satuk, Abdülkerim ismini almıştır. Onun hakkında kaynakların "Mücahit", ve "Gazi" gibi unvanlar kullanması, müslüman olmayan Türkler arasında İslâm dinini yaymak için hayli mücadele ettiğini ortaya koymaktadır.³⁵

Abdülkerim'den sonra oğlu Baytaş Arslan Han (Süleyman) dönemi, İslâmiyet'in yayılması açısından önemlidir. Zira Süleyman, müslüman olmayan muhaliflerine karşı mücadele ettiği gibi, bütün Karahanlı Devleti'nin İslâm'a girmesini sağlamıştır. Nitekim 349/960'da, Karahanlılar'ın hakim olduğu bölgelerde yaşayan Yağma, Karluk, Çiğil ve Tuhsı gibi Türk topluluklarından oluşan 200.000 çadırılık bir Türk topluluğu müslüman olmuştur.³⁶

Bu şekilde başlayan yeni dönemden itibaren Karahanlılar, Mâverâunnehir bölgesinde hakimiyet sağlamak amacıyla Sâ mânîlerle, Horasan bölgesinde hakimiyet sağlamak amacıyla da Gaznelilerle mücadele içinde olmuştur. Bu arada Karahanlı hanedanı içinde iktidar mücadeleleri görülmekteydi. Hatta bu mücadelelere zaman zaman Gazneliler'in müdahaleleri söz konusu olmaktadır.³⁷

³⁴ Genç, a.g.e., VI, 142.

³⁵ Genç, a.g.e., VI, 143-144. Barthold konuya farklı bir açıdan bakmaktadır. Ona göre Karahanlılar'ın müslüman olmaları konusunda ancak efsanevi rivâyetler mevcuttur. Bu efsanevi rivâyetlere göre İslâmiyet'i ilk kabul eden Abdülkerim Satuk Buğra Han'dır. Bkz. V.V.Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s. 272.

³⁶ Genç, a.g.e., VI, 144.

³⁷ Yazıcı, a.g.e, s. 81.

Karahanlılar Devleti'nin siyasî tarihinde 433/1041-1042 senesi önemlidir. Zira bu tarihte Karahanlılar, Batı Hanlığı (Batı Karahanlılar Devleti) ve Doğu Hanlığı (Doğu Karahanlılar Devleti) olmak üzere ikiye ayrılmıştır.³⁸

Bunlardan Batı Hanlığı'nın devlet merkezi önce Özkend, daha sonra Semerkand şehri idi. Batı Hanlığı Hocend'e kadar Batı Fergana'yı ve Mâverâunnehr'i içine alıyordu.³⁹ 609/1212'de Hârezmşahlar'ın Semerkand'ı fethi ile son bulmuştur.⁴⁰

Doğu Hanlığı'na gelince Balasagun siyasî ve askerî merkezi, Kaşgar ise dinî ve kültürel merkezi idi. Talas, İsficâb, Şaş, Doğu Fergana, Yedisu, Yarkend ve Hotan bölgelerini içine alıyordu.⁴¹ 536/1141'de Karahıtaylar'ın hakimiyetine giren bu hanlık, iç karışıklıklar ve isyanlar şeklinde gelişen olaylar sonucunda 607/1210-1211'de son bulmuştur.⁴² Bu devletin sınırları içinde 435/1043'te Bulgar ile Balasagun şehirleri arasında yaşayan 10.000 çadırdan oluşan bir Türk topluluğu müslüman olmuştur.⁴³

Bu iki kolun yanı sıra Fergana Hanlığı'ndan da bahsedilmektedir. Buna göre Karahanlı Devleti'nin 1042'de ikiye bölünmesinden sonra Fergana bir süre Batı Karahanlılar'da kaldı. Daha sonra Doğu Karahanlılar'ın hakimiyetine geçen Fergana'da, Karahıtaylar'ın 1141'de Mâverâunnehr'i istila etmelerinden sonra merkezi Özkend olmak üzere bağımsız bir Karahanlı devleti daha kurulmuştur. Bu hanedan hakkındaki bilgilerimiz de oldukça sınırlıdır. Hatta 840/1212'den sonra tamamen kesilmektedir.⁴⁴

2. Karahanlılar Dönemi Kültür ve Medeniyeti:

Karahanlılar döneminde devletin başında bulunan hükümdar, Tanrı tarafından başışlanan bazı özelliklere sahiptir. Bir başka ifadeyle kut, yani devlet, baht, hükümrancılık hakkı sahibidir ve idare etme hakkı Türk hükümdarına bir lutûf olarak başışlanmıştır. Bu sebeple de hükümdar, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi durumundadır.⁴⁵ Nitekim Yusuf Has Hâcib'in belirttiği gibi, bu dönemde Türk hükümdarının göğün altındaki bütün ülkelerin ve insanların tek hakimi telakki edilmesi yaygın bir inanış idi. Bununla birlikte

³⁸ Merçil, a.g.e., s. 25.

³⁹ Merçil, a.g.e., s. 25.

⁴⁰ Genç, a.g.e., VI, 158.

⁴¹ Yazıcı, a.g.e., s. 84.

⁴² Pritsak, "Kara-Hanlılar", İA, VI, 262.

⁴³ Merçil, a.g.e., s. 25.

⁴⁴ Yazıcı, a.g.e., s. 87. Bu arada Çin kaynaklarına göre Karahanlılar'ın tarihi konusunda bkz. Nuraniye Hidayet, Çin Kaynaklarına Göre Karahanlılar (840-1231), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992.

⁴⁵ Genç, a.g.e., VI, 164.

Türk hükümdarı, kesinlikle insan üstü bir varlık olarak görülmemiştir. Zira o önce Tanrı'ya, sonra da Törü⁴⁶, yani kanun yoluyla idaresi altındakilere karşı sorumludur ve bu sorumluluklarını yerine getirebildiği sürece hükümdar olarak kalabilir.⁴⁷

Bu açıdan bakıldığında hükümdarın başlıca görevi halkın refahını sağlamak; törüyü düzenlemek ve ülkenin dirlik ve birliğini sağlamak; düzenli bir savaş gücü bulundurup fetihler yapmak ve halk ile ilişkileri düzenlemektir. Buna bağlı olarak da paranın ayarını korumak, adaleti hakim kılmak ve yolların emniyeti sağlaması gereklidir. Buna karşılık halkın da kanunlara uyması, vergileri ödemesi, hükümdarın dostuna dost ve düşmanına düşman olarak gerekenleri yapması gereklidir.⁴⁸

Yusuf Has Hâcib'in bu şekilde ifade ettiği temel esasların, çağımızdaki devlet-millet anlayışı ve iki kurum arasındaki hak ve sorumluluklar açısından oldukça anlamlı ve geçerli olduğunun altını çizmek gerekmektedir.

Karahanlılar dönemi, Türkler'in müslüman olma sürecinin, büyük kitlelerin müslüman olmasıyla Türk tarihinde yeni bir döneme girdiği devredir.

Bu yeni dönemin en dikkat çeken özelliği, Türkler'in İslâm medeniyetine katkıya başlamış olması ve Türk-İslâm kültür ve medeniyeti adı altında ilk ürünlerin ortaya çıkmaya başlamasıdır.

Karahanlı hükümdarları, İslâm dinini kabul etmekle kalmamış, hakim oldukları bölgelerde çeşitli yollarla İslâmiyet'in yayılması için çaba göstermişlerdir. Bu maksatla, çok sayıda cami, medrese, kervansaray ve hastane gibi müesseseler tesis etmişlerdir. Bu faaliyetler sonucunda Kaşgar, Balasagun, Semerkand ve Buhara birer ilim ve kültür merkezi olarak gelişmiştir. İşte bu merkezlerde Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin ilk ürünleri ortaya çıkmaya başlamıştır.⁴⁹

Bu ürünler arasında zikredilmesi gereken örneklerden birisi "Satuk Buğra Han Destanı" dır. Bu destan, Karahanlılar'ın ilk müslüman hükümdarı Satuk Buğra Kara Han'ın müslüman olması ve İslâm dinini yayma çalışmaları; ailesi ve kerâmetlerinden bahseden, millî-dinî karakterli bir eserdir. Bu destanın

⁴⁶ Kanun manasına alınan ve aslında bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın zamanla hukukî-sosyal değer kazanmış davranışlarını ihtiva eden törü, eski Türk sosyal hayatını düzenleyen normlar bütünü idi. Orhun kitâbelerinde geçtiği şekliyle, Türk devleti törü hükümlerine dayalı bir kuruluştur. Adalet, iyilik, eşitlik ve insanlık törününün anayasa hükmünde değişmez prensipleridir. Bkz. Kafesoğlu, a.g.e., s. 233-235.

⁴⁷ Genç, a.g.e., VI, 166. Krş. Yusuf Has Hacıp, Günümüz Türkçesi İle Kutadgu Bilig Uyarlaması, Haz. Fikri Silahdaroğlu, 1. bsk., İstanbul, 1992, s. 166, 173, 438, 474, 475

⁴⁸ Genç, a.g.e., VI, 166-169. Krş. Kutadgu Bilig, s. 246, 429, 430, 439-440, 444, 446-447.

⁴⁹ Yazıcı, a.g.e., s. 94.

elimizde bulunan ve oldukça da geç bir dönemde istinsah edilmiş nüshaları “Tezkire-i Satuk Buğra Han” ismini taşımaktadır. Eser bu şekliyle Türkçe mensur bir “Menâkıb Mecmuası”dır.

Bu destana göre Hz.Peygamber, Mirac esnasında Satuk Buğra Han'ın ruhu ile görüşmüştür. Bu görüşmede Hz.Peygamber'e, onun kendisinin vefatından üç asır sonra dünyaya gelerek Türkistan'da İslâm dinini yayacağı söylenmiştir. Satuk doğduğu zaman yer sallanmış, kaynaklar kaybolmuş, bahçe ve çayırılar çiçeklerle dolmuştur. Dünyaya geldiğinde onun müslüman olacağını anlayan falcılar öldürmek istemişler, ancak annesi tarafından kurtarılmıştır. 12 yaşında iken kendisine Hızır gelmiş ve dinî nasihatlerde bulunmuştur.⁵⁰ Destanın bu özellikleri göz önüne alındığında, Hz.Peygamber'in doğumunda meydana geldiği ifade edilen harikulâde haller ve çocukluğundaki diğer bazı olaylarla benzerlik taşımaktadır.

Bu dönemin bir diğer ürünü, “Manas Destanı”dır. XI-XII. yüzyıllarda oluşan ve 400.000 mısradan meydana gelen bu destan, Karahanlılar döneminde subaşı, yani ordu komutanı olarak görev yapan Manas'ın, İslâm dini adına müslüman olmayanlarla yaptığı mücadeleyi konu edinmektedir.⁵¹

Karahanlılar döneminin üzerinde durulması gereken iki önemli ürünü, “Kutadgu Bilig” ve “Dîvânü Lugâti't-Türk”dür.

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib tarafından manzum olarak ve Kaşgar-Hâkâniyye lehçesi ile yazılmış ve 462/1069-1070 yılında tamamlanmıştır. Müellif bu eseri, Kaşgar hükümdarı Tabgaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali Hasan b. Süleyman Arslan Karahan'a sunmuştur.⁵²

Kutlu olma bilgisi, hükümlanlık bilgisi, siyasî hakimiyet bilgisi, devlet olma ve devletli olma bilgisi gibi anlamlara gelen Kutadgu Bilig, insana her iki yönde gerçekten kutlu olmak, mutlu yaşamak için gerekli olan yolu göstermeyi amaç edinmiştir. Bu açıdan eserin temelinde kâmil insan kavramı yer almaktadır.

Eser, insanlara mutluluk yolunu gösterdiğinden bir nasihatnâme özelliği taşıması yanında, devlet adamlarına ideal bir devlet idare sistemini göstermeyi

⁵⁰ Bkz. Necla Pekolcay, İslâmî Türk Edebiyatı, İstanbul, 1967, I, 15-19.

⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Pekolcay, a.g.e., I, 19-26. Manas Destanı'nın tamamı için bkz. Manas Destanı, Çev. Abdülkadir İnan, İstanbul, 1992. Bir anlatıma göre bu destan, Türkler'in bozkır hayatını anlatan ve Alpler devrinin tipik kahramanı Manas'ın destanıdır. Bkz. Kafesoğlu, a.g.e., s. 320. Manas Destanı'ndaki ahlak anlayışı konusunda bkz. Seyit Ahmet Atak, Manas Destanı'nda Ahlak Anlayışı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 1999.

⁵² Pekolcay, a.g.e., I, 40-41

de hedeflediğinden bir siyâsetnâme olarak da değerlendirilebilir.⁵³ Bu açıdan Selçuklu veziri Nizâmülmülk (1018-1092) tarafından yazılan Siyâsetnâme'den önce telif edilmiş olup, ayrı bir değer taşımaktadır.

Yusuf Has Hâcib, eserinde dört temsilî kişiyi konuşturmuştur. Bunlar aynı zamanda dört unsuru temsil etmektedir:

1. Kün-Toğdı: Hükümdar olup, doğru yol ve adaleti temsil eder.
2. Ay-Toldı: Vezir olup, saâdet ve devleti temsil eder.
3. Ögdülmiş: Vezirin oğlu olup, akıl ve mantığı temsil eder.

4. Odgurmuş: Vezirin zâhit kardeşi olup, âkıbeti, yani dünyanın sonu ile hayatın tükenişini temsil etmektedir. Bu haliyle Odgurmuş dünya nimetleri ve zevklerini boş ve değersiz bulmaktadır.

Eserde, eski Türk kültürünün izleri ile İslâm dininin Kur'ân-ı Kerîm ve Hadis olmak üzere iki temel kaynağından ulaşan esasların uyumlu bir biçimde kaynaştırılmış olduğu görülmektedir. Başarılı bir Türkçe ile yazılmış eserde yabancı kelimelere çok az yer verilmiştir. Kutadgu Bilig, büyük ölçüde dinî, ahlakî, hukukî, sosyal, siyasî ve pedagojik problemler üzerinde düşünen, yeri geldikçe aynı konularda gerekli nasihatleri yapıp hikmetleri sıralayan didaktik bir kitaptır. 1825'te ilim dünyasına kazandırılan eser üzerinde bu tarihten itibaren yerli ve yabancı bilim adamı tarafından çok sayıda araştırma yapılmıştır.⁵⁴

Kaşgarlı Mahmud'un eseri olan Divânü Lugâti't-Türk, 466/1074'te tamamlanmış ve müellif tarafından 470/1077'de Bağdat'ta Abbasi halifesi Muktedî Billah'a takdim edilmiştir. Abbasi halifesine sunulmuş olmakla beraber, Doğu Karahanlı kültür havzasına ait bir üründür.⁵⁵

Türk milletinin yüceliğini anlatmak, Türk dilini özellikle Araplar'a öğretmek, Türk dilinin güçlenmesini sağlayarak Arap dili karşısında bozulmasını

⁵³ Bir anlatıma göre Kutadgu Bilig ismi, Cengiz Han'a nispet edilen devlet idare felsefesine, nasihatlere ait esere de verilmiştir. Yusuf Has Hacib, kitabına Kutadgu Bilig ismini kendisi verdiğini kaydetmişse de, mukaddimesinden anlaşıldığına göre evletçiliğe ait "Şehname-i Türkî" ler ondan önce vardı ve Yusuf Has Hâcib bu eseri yeni bir şekilde tasnif etmiştir. Bkz. A.Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 3.bsk., İstanbul, 1981, s. 84. Kutadgu Bilig'te ortaya konulan devlet idaresi konusunda bkz. Mehmet Kandır, *Kutadgu Bilig'e Göre Devlet İdaresi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), S.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1990. Kutadgu Bilig'in yeni bir tahlili konusunda ise bkz. Abdurrahman Kaplan, *Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig'in Yeni Bir Gözle Tahlili*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996.

⁵⁴ Bkz. R.Rahmeti Arat, "Kutadgu Bilig", İA, İstanbul, 1967, VI, 1038-1047; Pekolcay, a.g.e., I, 41-47; Ahmet Caferoğlu, "Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 406-408; Yazıcı, a.g.e., 96-100.

⁵⁵ Yazıcı, a.g.e., s. 100.

önlemek ve Türkçe'nin diğer dillerden üstün olduğunu ortaya koymak amacını taşıyan eser, isminden de anlaşılacağı üzere Türk dillerinin bir nevi divanıdır. Bu şekliyle de Türk şive ve ağız malzemesini içine alacak bir sözlük olarak düşünülmüştür. Bütün bunların yanı sıra eser, bir bütün olarak Türk tarih ve coğrafyası ile Türk dili ve kültürü için tam anlamıyla bir hazine özelliğini taşımaktadır. Eserde ayrıca Türkler'in buldukları yerler ile ilişki içinde oldukları millet ve ülkeleri gösteren bir Türk dünya haritasının bulunması da, önemini artırmaktadır. *Dîvânü Lugâti't-Türk*, ilk defa Kilisli Rifat (Bilge) tarafından 1915-1917 tarihleri arasında 3 cilt halinde yayımlanmıştır.⁵⁶

Karahanlılar döneminin bir diğer ürünü, Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki'nin "Atabetü'l-Hakâyık" (Hakikatlerin Eşiği) isimli eserdir. Bu eser, klasik edebî Türkçe ile XII.yüzyılda yazılmış olup, konu ve edebî tür olarak Kutadgu Bilig'in bir devamı niteliğindedir. Türk-İslâm kültürü sahasında ferdi ahlak hakkında ve tamamen dinî bir perspektifle yazılmış, manzum bir nasihatnâmedir. Bu özelliğiyle de, bir vaaz ve ahlak risâlesi niteliğini taşımaktadır. Türk Dil Kurumu tarafından 1951'de yayımlanmıştır.⁵⁷

Bu dönemin üzerinde durulması gereken bir diğer ürünü, Hoca Ahmed Yesevî'ye nispet edilen "Dîvân-ı Hikmet" tir. Pîr-i Türkistan lakabıyla tanınan ve Türkler arasında tarikat kuran ilk Sûfî olan Ahmed Yesevî, 442/1050'de Batı Türkistan'ın Sayram kasabasında doğmuştur. Daha sonra 7 yaşında Yesi şehrine gelmiş ve 561/1166da burada vefat etmiştir.

Ahmed Yesevî'ye nispet edilen *Dîvân-ı Hikmet*, onun söylediği hikmetli manzûmelerin XV-XVI.yüzyılda toplanmış şeklidir. Bu sebeple eserde, onun hikmetlerinin yanı sıra, müritlerine ait olan manzûmelerin de toplanmış olması çok büyük bir ihtimaldir. Bu açıdan bu hikmetlerin hangisinin Ahmed Yesevî'ye ait olduğunu tespit etmek oldukça zor gözükmektedir.

Arapça ve Farsça bildiği halde hikmetlerini Türkçe söyleyen Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinde dervişliğin faziletleri, dinî-ahlakî menkıbeler, büyük müslüman şahsiyetleri metheden manzûmeler, dünyadaki durumdan yakınmalar, ahiret ahvâli ile ilgili hususlar yanında dinî duygulara bağlılık konuları işlenmiştir.

Ahmed Yesevî'nin kurucusu olduğu Yesevîlik tarikatı önce Seyhun ve Taşkent yöresiyle Doğu Türkistan'da yerleşmiştir. Bundan sonra

⁵⁶ Bkz. Pekolcay, a.g.e., I, 48-51; Caferoğlu, a.g.e., s. 406; Merçil, a.g.e., s. 31; Yazıcı, a.g.e., s. 100-102; Mustafa S. Kaçalın, "Dîvânü Lugâti't-Türk", DİA, İstanbul, 1994, IX, 446-449. Farklı bir değerlendirmeye göre bu eser, hem henüz pagan olan Türk halkının bir gelenek ve görenekler ansiklopedisi, hem de Türk dilindeki bir halk edebiyatı ve kültür ansiklopedisidir. Bkz. Roux, a.g.e. s. 113.

⁵⁷ Bkz. Pekolcay, a.g.e., I, 51-58; Caferoğlu, a.g.e., s. 408-409; Yazıcı, a.g.e., 102-104.

Mâverâunnehir ve Hârezm sahalarına, XIII. yüzyılda ise Anadolu'ya kadar ulaşmıştır. Daha sonraki dönemlerde Nakşîbendîlik Yesevîliğin önemini azaltmış ise de, tatbikatlar ve erkân bakımından ondan etkilenmiştir. Ayrıca Ahmed Yesevî'nin Yunus Emre üzerinde de etkili olduğu bilinmektedir.⁵⁸

Bütün bunlardan sonra Karahanlılar siyasî, dinî, kültürel ve medeniyet tarihi açısından şu şekilde değerlendirilebilir:

a) Bu dönem, Türkler arasından kitlesel İslâmlaşma dönemidir.

b) Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin ilk ürünlerinin ortaya çıktığı bir dönemdir.

c) Karahanlılar, hâkim oldukları bölgelerin İslâmlaşması yanında Türkleşmesi konusunda da etkili olmuşlardır. Oğuz boylarının Orta Asya steplerinden kalkarak İran ve Anadolu içlerine kadar yayılmalarında Karahanlı Devleti'nin varlığı önemli bir rol oynamıştır. Oğuzlar'ın ve Selçuklu Devleti'nin ilk tarihi Karahanlı ve Gazneli devletlerinin sınırları içinde gelişmiştir.

d) Karahanlılar, Orta Asya kültürü ile Selçuklular arasında tam bir geçişi oluşturmuşlardır. Nitekim Selçuklu mimarisinde ve ağaç işlemeciliğinde görülen süsleme motifleri Karahanlılardan gelmiştir.

e) Karahanlı sınırları içinde yer alan ve devletin batı sınırı kabul edilen Talas şehri, iktisadî ve dinî açıdan önemli bir konuma sahipti. Nitekim burada çok miktarda ticâret kolonisi bulunmaktaydı. Ön Asya'dan gelen müslüman tüccar ve kervanları bu bölgede görülmektedir. Bir çok ticâret yolunun birleştiği bir kavşak durumunda olan Talas, aynı zamanda Orta Asya'da İslâm dininin bir sıçrama tahtası konumundaydı.

III. GAZNELİLER (352-582/963-1186)

1. Menşei, Kuruluşu ve Siyasî Tarihi:

Gazneli Mahmud'un Yemînu'd-Devle lakabına nispetle Yemînîler ve babasına nispetle de Sebük Tegînîler denilen Gazneliler, temeli Alp Tegin tarafından atılıp Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan topraklarında hüküm süren bir Müslüman-Türk devletidir. Devletin kurucusu olan Gazneliler hanedanı ise bu ismi başşehir Gazne'den almıştır.

⁵⁸ Ahmed Yesevî ve Dîvân-ı Hikmet hakkında bkz. Pekolcay, a.g.e., I, 65-75; Caferoğlu, a.g.e., s. 409-410; Yazıcı, a.g.e., s. 104-105; Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, 4.bsk., Ankara, 1981, s. 27-180; Kemal Erarslan, "Ahmed Yesevî", DİA, İstanbul, 1989, II, 159-161; Kemal Erarslan, "Dîvân-ı Hikmet", DİA, İstanbul, 1994, IX, 429-430. Ahmed Yesevî'nin Hikmetleri için bkz. Ahmet Yesevî (Hikmetleri), Hazırlayan: İbrahim Hakkulov, Çeviren ve Sadeleştiren: Erhan Sezai Toplu, İstanbul, 1995.

Gazneli Devleti'nin temelini atan Alp Tegin, Sâ mânî Devleti'nin Horasan orduları komutanı olarak görev yapan önemli bir şahsiyetti. Gittikçe nüfûzunun artması sebebiyle devlet merkezi Buhara'dan uzaklaştırılmış ve 350/961'de Nişabur'da Horasan valisi olarak göreve başlamıştır. Aynı senede Sâ mânî Emîri Abdülmelik b. Nûh'un ölümü ve yerine Mansur b. Nûh'un geçmesiyle birlikte merkezle ilişkileri daha da bozulan Alp Tegin, 352/963'te beraberindeki kuvvetle Doğu Afganistan'da bulunan Gazne şehrine geldi. Burada hüküm süren ve mahalli bir hanedanlık olan Levikler'i Gazne şehriden uzaklaştırdı ve buraya hakim oldu. Alp Tegin'in buraya hakim olarak bağımsız bir beylik kurmasıyla da Gazneli Devleti'nin temeli atılmış oldu.⁵⁹

Alp Tegin'den sonra iş başına gelen en önemli şahsiyet, en çok güvendiği şahsiyetlerden birisi olan Sebük Tegin'dir. 367-387/977-997 yılları arasında hüküm süren Sebük Tegin, Gazneliler hanedanının kurucusudur. Zira ondan sonra devletin başına geçen hükümdarlar, onun soyundan gelmiştir.

Sebük Tegin döneminde Gazneli hakimiyeti Toharistan, Zabolitan, Gûr ve Belucistan'a kadar genişlemiştir. Hatta bu dönemde Hindistan üzerine seferler düzenlendiği de bilinmektedir.

Sebük Tegin'in ölümü üzerine oğlu İsmail veliaht olarak tahta çıkmıştır. Ancak diğer oğlu Mahmud bu durumu kabul etmeyerek, İsmail ile taht mücadelesine girişmiştir. Bu mücadelede başarılı olan Mahmud, 388/998'de ve 28 yaşında iken Gazne'de devletin başına geçmiştir.⁶⁰

Gazneli Mahmud, şahsiyeti ve ilim adamları, şair ve ediplere gösterdiği yakın ilginin yanında bir çok sanat eserinin teşekkülünde büyük rolü olan bir devlet başkanıdır. Ayrıca İslâm dininin yayılması amacıyla Hindistan'a yaptığı seferler ile ün yapmıştır.

Gazneli Mahmud, Sâ mânîler tarafından tanınmayan Abbasi Halifesi Kâdir Billah'a elçiler göndererek, onun adına hutbe okutmuştur. Halife de kendisine "Yemînü'd-Devle ve Emînü'l-Mille" lakabı ile birlikte hakimiyet alâmetlerinden olan hil'at, taç ve bayrak göndermiştir. Bu münasebetle 389/999⁶¹ yılında Gazne'de büyük bir tören icra edilmiştir. Halifenin bu iltifatına karşılık Gazneli Mahmud, İslâm dinine yardım etmek ve İslâm düşmanlarını söküp atmak maksadıyla her yıl Hindistan'a sefer düzenleyeceği

⁵⁹ Merçil, "Gazneliler", DİA, İstanbul, 1996, XIII, 480-481.

⁶⁰ Bkz. Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, Ankara, 1989, s. 7-13.

⁶¹ Bir diğer anlatıma göre bu hadise 390/1000 yılında gerçekleşmiştir. (İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevî", İA, İstanbul, 1957, VII, 175.

şeklinde söz vermiştir.⁶² Gazneli Mahmud'un faaliyetleri sebebiyle Halife daha sonra ona Nizâmü'd-Dîn ve Nâsıru'l-Hak unvanlarını da vermiştir.⁶³

Gazneli Mahmud, verdiği söz gereğince 390/1000 senesinden itibaren 418/1027 senesine kadar Hindistan üzerine toplam 17 sefer gerçekleştirmiştir. Bu seferler sonucunda Hindistan'ın önemli bir kısmı fethedilmiştir. Fethedilen yerlerde İslâm dininin yayılması için gerekli faaliyet yerine getirilmiştir.

Hayatı boyunca hiç yenilgi görmeyen ve müslüman hükümdarlar arasında ilk defa Sultan unvanını kullanan Gazneli Mahmud döneminde Hindistan seferleri dışında diğer önemli fetihler de gerçekleştirilmiştir. Nitekim bu konuda Sistan ve Hârezm'in fethi, Gürlular ile yapılan mücadele dikkat çekmektedir. Ayrıca Horasan bölgesinde hâkimiyeti ele geçirmek amacıyla Gazneli-Karahanlı mücadelesi de ayrı bir öneme sahiptir.

Gazneli Mahmud 421/1030'da öldüğü zaman, Sâ mânîler'e bağlı bir beylik olarak devraldığı Gazneliler'in sınırları, batıda Azerbaycan sınırlarından doğuda Hindistan'ın yukarı Ganj vadisine, Orta Asya'da Hârezm'den Hint Okyanusu sahillerine kadar ulaşan büyük bir devlet haline gelmiştir.⁶⁴

Gazneli Mahmud'un yerine kısa süre küçük oğlu Muhammed sultan oldu. Ancak babasının ölümü sırasında İran seferinde olan Mesud, ordunun da desteği ile kardeşini mağlup ederek, 412/1030'da 32 yaşında hükümdar oldu. Abbasi Halifesi Kadir Billah ona "Nâsıru Dinillah", "Hâfizu Ibâdillah" ve "Zâhiru Halifetillah" unvanlarını vermiştir.⁶⁵

Babası gibi hayatı seferlerle geçen Sultan Mesud döneminde de Hindistan seferleri önemli bir yer tutmaktadır. Bunun dışında Karahanlılar, Hârezmşahlar ve Selçuklular ile mücadele de dikkat çekmektedir.

Sultan Mesud, henüz büyük bir devlet olmayan Selçuklular'ı Horasan'dan çıkarmak için çok mücadele etti. Fakat 428/1037 ve 429/1038'de Selçuklu Çağrı Bey karşısında Gazneli ordusu iki defa yenilgiye uğradı. Bu şekilde Horasan'da Gazneli hakimiyeti sona ermiş oldu. Sultan Mesud, Hindistan'a yaptığı seferlerde başarılı olmasına rağmen Selçuklular karşısında büyük bir başarı elde edemedi. Nihayet Tuğrul Bey ile 431/1040'da

⁶² Merçil, a.g.e., s. 13-16.

⁶³ Merçil, "Gazneliler", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Konya, 1994, VI, 254.

⁶⁴ Bkz. Merçil, "Gazneliler", DiA, XIII, 481-482; Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 37-38; M. Longworth Dames, "Gazneliler", İA, İstanbul, 1964, IV, 743-744. Gazneli Mahmud ve dönemi hakkında farklı tespitlerde bulunan Barthold, onun saltanatının daha bilinmeyen yönleri olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre Sultan Mahmud'un binlerce teb'ası yalnız Şiilik suçundan değil, ağır vergiler sebebiyle de helak olmuştur. Ayrıca onun askerî seferleri halk için sadece sefâlet sebebi olmuştur. Bkz. Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 307.

⁶⁵ Yazıcı, a.g.e., s. 114.

Dandanakan'da karşılaştı ve üç güren savaşta ağır bir yenilgiye uğradı. Sultan Mesud, güçlükle Gazne'ye çekilip arkasından Hindistan'a gitmek istemişse de, buna muvaffak olamamıştır. Zira 432/1041'de bir ayaklanma sonucu tahttan uzaklaştırıldı ve öldürüldü, kardeşi Muhammed devletin başına getirildi.⁶⁶

Dandanakan savaşı, Gazneliler'in büyük bir devlet olma özelliğini yitirmesi⁶⁷ ve buna karşılık Selçuklular'ın büyük bir devlet olma yolunda önemli bir engeli aşmaları anlamına gelmektedir. Çünkü bu galibiyetten sonra Tuğrul Bey, Horasan Emiri olarak kabul edilmiştir. Ayrıca iki devlet arasında yirmi yıl süreyle savaşlar meydana gelmiştir. Bu dönemde Gazneliler Horasan'ı, Selçuklular da Gazne'yi ele geçirmeye çalışmışlarsa da, iki taraf dan hiç birisi başarılı olamamıştır.⁶⁸

Sultan Mesud'dan sonra Gazneliler'de saltanat mücadelesi birbirini takip etmiştir. Nihayet son sultanları Hüsrev Melik Gazne'yi, Pencap bölgesini ve Lahor'u ele geçiren Gûrlular tarafından esir alındı ve böylece 582/1186'da Gazneli Devleti'ne son verildi.⁶⁹

2. Gazneliler Dönemi Kültür ve Medeniyeti:

Gazneliler'de sultan devlet yönetiminde mutlak bir şekilde hakim idi ve "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" sayılıyordu. Hükümdar sarayı İran geleneği esas alınarak teşkilatlandırılmıştı. Sarayda sıkı protokol kuralları uygulanmakta ve sultanın halk ile doğrudan teması engellenmekteydi. Saray teşkilatında diğer Müslüman-Türk devletlerinde bulunan görevliler bulunmaktaydı. İdari yapıda ise Dîvân-ı Vezâret⁷⁰, Dîvân-ı Risâlet⁷¹, Dîvân-ı Arz⁷² ve Dîvân-ı Berîd⁷³ gibi divanlar bulunmaktaydı.

Adliye teşkilatında yargı işlerini her şehirde bulunan kadılar yürütüyordu. Kadıların yanı sıra her eyalette bir kâdilkudât bulunurdu. Kadıların dürüst görev yapmalarını sağlamak amacıyla onlara yüksek ücret ödenmiştir. Bu

⁶⁶ Merçil, "Gazneliler", DİA, XIII, 482.

⁶⁷ Barthold'un anlatımına göre Dandanakan savaşı, Gazneliler'in Horasan'daki hakimiyetine ebediyen son vermiştir. Bkz. A.g.e., s. 323.

⁶⁸ Dandanakan Savaşı ve sonuçları hakkında bkz. Ali Sevim, "Dandanakan Savaşı", DİA, İstanbul, 1993, VIII, 456-457.

⁶⁹ Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 91.

⁷⁰ Başında vezir bulunan, mali ve genel idari işlerle ilgilenen divandır.

⁷¹ Başında Sâhib-i Dîvân-ı Risâlet bulunan, sultanın eyaletler ve diğer devletlerle haberleşmesini sağlayan divandır.

⁷² Başında Ârız bulunan ve günümüzdeki Milli Savunma Bakanlığı'nın benzeri bir görev yapan divandır.

⁷³ Dîvân-ı İshrâf da denilen, devletin iç haberleşmesi ile gizli haber alma görevini yerine getiren divandır.

arada halkın şikayetlerinin dinlendiği Dîvân-ı Mezâlim'e Gazneli sultanları bizzat başkanlık yapmıştır.

Diğer Müslüman-Türk devletleri gibi güçlü bir askerî teşkilata sahip olan Gazneliler'de kara ordusu oldukça önemliydi. Sultan Mahmud döneminde muhtemelen sayıları 100.000 civarında olan Gazneli ordusu Türk, Hint ve Tacik gibi farklı unsurlardan meydana geliyordu. Ayrıca orduda en fazla 1700 kadar fil de bulunmuştur.⁷⁴

Büyük bir siyasi gücün temsilcileri olan Gazneliler dönemi, kültür ve medeniyet açısından da yüksek bir seviyede ve parlak geçmiştir. Ehl-i sünnet mensupları olarak iyi bir eğitim gören Sultan Mahmud ve aynı zamanda iyi bir hattat olan Sultan Mesud, kendi saraylarında devrin en büyük simalarını toplamaya çalışmışlar, şairlere ve ulemaya hürmet ve saygı göstermişlerdir. Ayrıca komşu ülkelerden şairleri kendi ülkelerine çağırmışlardı. Nitekim Sultan Mahmud'un sarayında 400 şairin bulunduğu şeklindeki rivâyet mübalağalı kabul edilse bile, şiir ve edebiyata verilen önemi göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ehl-i sünnet inancını taşıyan Gazneli sultanları, Şîî Büveyhîler ve Karmatîler ile devrin diğer putperest inanç sahipleri ile mücadele etmişlerdir. Sultan İbrahim, her yıl bizzat bir Kur'an istinsah eder; onu sadaka ve diğer hediyelerle birlikte Mekke'ye gönderirdi.⁷⁵

Gazneliler'de devletin resmi dili Arapça olup, ilmi eserler de Arapça yazılmıştır. Buna karşılık saray ve orduda Türkçe konuşulmaktaydı. Diğer taraftan Farsça'nın da gelişmesi sağlanmıştır.

Bu dönemin en önemli şairi, Şâhnâme müellifi Firdevsî'dir. Firdevsî, eserini 389/999'da önce bir Emir'e, sonra da bazı değişikliklerle 400/1009'da Sultan Mahmud'a takdim etmiştir. Firdevsî'nin dışında Türk asıllı Minuçihri ve Ferruhî ile Melikü'ş-Şuarâ Unsurî de önemli isimlerdendir. Nitekim Sultan Mesud, 21 Eylül 1031'de Gazne'de kutladığı Ramazan Bayramı'nda büyük bir kabul resmi ve eğlence tertip ettirmiş; bu sırada Şair Unsurî'ye 1000 dinar mükâfat vermiştir.

Tasavvuf alanında da gelişmelerin görüldüğü Gazneliler döneminde Nişaburda Ebû Abdurrahman es-Sülemî ile Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî; Herat şehrinde ise Ebû İsmail Muhammed el-Ensarî bu sahada önde gelen isimlerdendir.

Gazneliler dönemi tarih yazıcılığı bakımından da parlak geçmiştir. Bu sahada önemli isimlerden olan Ebû Nasr Utbî, Sebük Tegin ve Sultan Mahmud dönemini ele aldığı Kitâbu'l-Yemînî adlı bir eser telif etmiştir. Ayrıca Zeynü'l-

⁷⁴ Bkz. Merçil, "Gazneliler", DİA, XIII, 482-483.

⁷⁵ Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 40-41.

Ahbâr müellifi Gerdizî ve Târîh-i Beyhakî müellifi Ebu'l-Fazl el-Beyhakî Gazneliler devrinin önde gelen tarihçilerindendir. Farsça yazılan ve otuz cilt olduğu ifade edilen Târîh-i Beyhakî'nin az bir kısmı günümüze kadar gelmiştir.⁷⁶ Türkler hakkında Tafdîlü'l-Etrâk alâ Sâiri'l-Ecnâd adlı bir risale yazmış olan İbn Hassûl da, bir süre Gazneliler'in hizmetinde çalışmıştır.

Gazneliler döneminin önemli isimlerinden birisi de, Ortaçağ'ın en büyük alimlerinden ve çok yönlü bir şahsiyet olan Ebû Reyhan el-Bîrûnî'dir. Sultan Mahmud'un, Hârezm'in fethinden sonra hocaları ile birlikte Gazne'ye getirdiği Bîrûnî, Sultan Mahmud ile birlikte Hint seferlerine katılmıştır. Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind isimli eseri Hindûlar'ın inanç ve adetlerini tarafsız olarak inceleyen ilk İslâmî eserdir. Bu eserde Hindistan'ın coğrafyası, ilmî ve dinî hayatı hakkında da geniş bilgi bulunmaktadır. Bîrûnî tarih, dinler tarihi, matematik, trigonometri, jeoloji, coğrafya, botanik, fizik, astroloji, ve tıp alanlarında pek azı günümüze kadar gelebilmiş yüz seksen kadar eser telif etmiştir.⁷⁷

İslâm devletlerinin ilmî hayatında önemli yer tutan medreseler Büyük Selçuklular zamanında teşkilatlanmış şekliyle bilinirse de ilk medreseler XI. yüzyıl başlarında Gazne'de kurulmuştur. Nitekim Beyhakıyye, Saîdiyye, Ebû Sa'd el-Esterâbâdî ve Ebû İshak el-İsferâyînî adlarını taşıyan dört medrese Sultan Mahmud döneminde kurulmuştur.⁷⁸

Gazneliler'den günümüze intikal eden sikkeler bu devletin para basımıyla ilgili faaliyetleri konusunda bilgi vermektedir. Sultan Mahmud zamanında Lahor'da üzerinde Arapça ve Sanskritçe yazılar bulunan Hint paraları "tenge"ler basılmıştır. Sultanlar ayrıca Abbasi halifeleri tarzında dinar ve dirhemler de bastırmışlardır.⁷⁹

Gazneliler dönemi mimari faaliyetler açısından da dikkat çekmektedir. Kuruluşunda küçük bir merkez olan Gazne, Sultan Mahmud zamanında İslâm ve Hint medeniyetlerinin birleştiği önemli bir şehri haline gelmiştir. Pek çok mimari eserle donatılan ve Asya'nın en büyük kültürel merkezlerinden biri haline gelen Gazne şehri, Büyük Selçuklu mimarisi ve sanatında etkili olduğu gibi, Hindistan'da gelişecek olan İslâmî-Türk sanatına da temel oluşturmuştur. Bunun yanı sıra Güney Afganistan'da Büst şehrinin karşı kıyısında, Hilmend nehri kenarında inşa edilen ordugah şehri Leşker-i Bâzâr'da bulunan Ulu Cami ve Fransız arkeologlar tarafından yapılan kazılarla ortaya çıkarılan Saray, bu

⁷⁶ Beyhakî, eserinin dili ve edebi değeri konusunda bkz. Nasser Akhlaqui, Ebu'l-Fazl Beyhakî: Tarihi ve Tarihinin Dili ve Edebî Değeri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap ve Fars Filolojisi Kürsüsü, İstanbul, 1978.

⁷⁷ Yazıcı, a.g.e, s. 121.

⁷⁸ Ara Altun, "Gazneliler", DİA, XIII, 485.

⁷⁹ Merçil, "Gazneliler", DİA, XIII, 483.

dönemin önemli eserlerindedir. Bunlara ilave olarak Sultan Mahmud'un Gazne'nin kuzeyinde inşa ettirdiği "Bend-i Mahmudi" bugüne kadar varlığını korumuş ve kullanılmıştır.⁸⁰

Bütün bunlardan sonra Gazneliler siyasi, dinî, kültürel ve medeniyet tarihi açısından şu şekilde değerlendirilebilir:

a) Gazneli devlet teşkilatında İslâm müesseselerinin yanında, İslâm'ın kabulünden önceki Türk kurumları da görülmektedir. Bu sebeple Gazneliler, Türk-İslâm devlet teşkilatı sentezinin en iyi temsil edildiği ilk Türk devletlerinden birisidir. Nitekim Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk, Siyâsetnâme'sinde sık sık onların devlet teşkilatından örnekler vermiştir. Bu özelliği ile de Gazneliler, hiç şüphesiz kendinden sonra kurulan Müslüman-Türk devletlerine örnek olmuştur.

b) Kuzey Hindistan fetihlerine yol açarak, İslâm dinine Pencap'ta güçlü bir dayanak noktası sağlamışlardır. Bu şekilde de daha sonraki Hindistan fetihlerine zemin hazırlamışlardır.

c) Hint dünyası kültürüyle doğrudan temas kuranlar olarak tarihe geçmişlerdir.

d) Hindistan'da İslâm dininin yayılmasını sağlamakla, bu bölgede Kutbiler (603-608/1206-1211), Babalabanlılar (665-689/1266-1290), Kalaç Sultanlığı (594-938/1197-1531), Tuğluklular (720-817/1320-1414) ve Baburlular (933-1275/1526-1858) gibi Müslüman-Türk devletlerinin kuruluşuna zemin hazırlamışlardır. Ayrıca Gazneliler'den asırlar sonra günümüzde Pakistan'ın kurulmasında birinci derecede etken olmuşlardır. Dolaylı olarak da Bangladeş'in ortaya çıkışı da aynı açıdan değerlendirilebilir.

e) Şîi Büveyhîler, Karmatîler ve putperestlerle mücadele ederek, ehl-i sünnet inancının savunucusu olmuşlardır.

f) Sultan Mahmud ve Mesud hafızalarda halk kahramanları olarak yerleşmişlerdir. Hatta Sultan Mahmud daha sonraki İran edebiyatında adalet ve insaf timsali meşhur bir hükümdar olarak yer almıştır.

⁸⁰ Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s.93-94. Gazneliler dönemi devlet teşkilatı ve kültürü hakkında geniş bilgi için bu konuda yapılan iki tez çalışmasından yararlanılabilir. Bunlar Güller Nuhoğlu, Beyhaki Tarihi'ne Göre Gazneliler'de Devlet Teşkilatı ve Kültür, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995; M.Hanefi Palabıyık, Gazneli Devleti Saray Teşkilatı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1996.

IV. TOLUNOĞULLARI (254-292/868-905)

1. Menşei, Kuruluşu ve Siyasî Tarihi:

Tuluniler ve Tolunlular da denilen ve Ahmed b. Tolun tarafından Mısır'da kurulan Tolunoğulları, daha sonra Suriye ve Filistin'e kadar nüfuzunu genişleten ve Abbasi hilâfetine ismen bağlı ilk Müslüman-Türk devletidir. Bu sebeple İtil (Volga) Bulgar Hanlığı, Karahanlılar ve Gazneliler gibi tamamen bağımsız olmayıp, yarı bağımsız bir karaktere sahiptir.⁸¹

Abbasiler'in hilafete geçmesinde, Horasan'da başlayan Abbâsî ihtilalinde yer alarak önemli rol oynayan Türkler, gerek orduda ve gerekse de devlet hizmetinde değişik kademelerde görev almışlardır. Bu görev alanlarından birisi de Mısır valiliğidir. Tolunoğulları'nın kurucusu olan Ahmed b. Tolun, bu dönemde görev yapan Türk valilerinden birisidir.

Devletin kurucusu olan Ahmed b. Tolun'un babası Tolun, Dokuz Oğuz Türklerindedir. Buhara asıllı olup, 200/815-816'da Sâmânî valisi Nuh b. Esed tarafından Buhara'dan Bağdat'ta bulunan halife Me'mûn'a gönderilmiştir. Tolun kısa zamanda halifenin sarayında ve komutanları arasında itibarlı bir konuma yükselmiştir.⁸²

Ahmed b. Tolun 220/835'de Bağdat'ta doğmuş ve ertesi sene babası ile birlikte Samerrâ'ya gitmiştir. Ahmed'in burada iyi bir dinî ve askerî eğitim gördüğü bilinmektedir. 240/854'de babası ölünce halife Mütevekkil babasının komutanlık ve beylik görevini Ahmed'e vermek istedi. Ancak o Samerrâ'da kalmayı tercih etmiştir. Zira siyasî olaylardan uzak kalmak ve sınır boylarındaki gaza faaliyetlerine katılmayı arzu etmekteydi.

Bu maksatla Tarsus'a gelen Ahmed, burada hem askerî tecrübesini artırmış ve hem de çeşitli ülkelerden gelen alimlerin ilim meclislerine katılarak dinî ilimlerde onlardan faydalanmıştır.

Muhtemelen 248/862'de Samerrâ'ya dönen Ahmed, halife Müstaîn'in güvenini kazanmış, sarayda sözü geçen nüfuzlu kimseler arasına girmiştir. 252/866'da halife Müstaîn'in azledilip Vâsıt'a sürüldüğü dönemde onunla birlikte Vâsıt'a gitmiştir. Bu dönemde yeni halife Mu'tez'in annesi Kabîha'nın, Müstaîn'i öldürmek üzere iş birliği teklifini reddetmiştir.

⁸¹ Yarı bağımsız Türk-İslâm devleti ifadesini Nesimi Yazıcı kullanmaktadır. Bkz. İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi, s. 41.

⁸² Kâzım Yaşar Kopruman, "Tolunoğulları", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Konya, 1994, VI, 56.

Halife Mu'tez, devlet idaresinde büyük bir nüfûz elde eden ve aynı zamanda Ahmed'in üvey babası olan Bayık Bey'i⁸³, merkezden uzaklaştırmak düşüncesiyle Mısır'a vali tayin etti. Ancak Mısır'a gitmek istemeyen Bayık Bey, Ahmed'i vekil sıfatıyla yani nâib olarak Mısır'a göndermek istemiştir. Siyasî karışıklıkların hüküm sürdüğü Samerrâ'dan uzaklaşmak isteyen Ahmed, bu teklifi kabul ederek 254/868'de Mısır'a gitmiştir.⁸⁴ Ahmed b. Tolun'un Fustat'a ulaşmasıyla müslüman Mısır tarihinde yeni bir devir başladı. Zira Mısır, Tolunoğulları döneminde tarihteki en parlak devirlerinden birisini yaşamıştır.⁸⁵

Ahmed b. Tolun, Mısır'da hakimiyeti ele geçirmek ve nüfûzunu yaymak konusunda karşılaştığı problemleri aşmaya muvaffak olmuştur. Bu arada hilafet merkezinde çıkan karışıklıklar sonunda Bayık Bey, Mısır valiliğinden azledildi ve arkasından 256/870'de öldürüldü. Mısır valiliği, Ahmed'in kayınpederi olan Yarcûh⁸⁶ et-Türki'ye verildi. Yarcûh da Mısır'a gitmeyip, Ahmed'i nâibi olarak Mısır'da bıraktı. Aynı zamanda Berkâ ve İskenderiye'nin idaresini de elinde bulunduran Yarcûh, buraların idaresini de Ahmed'e vermiştir. Bu şekilde Mısır'ın tamamına hakim olan Ahmed, idarî açıdan hayli güçlenmiş oldu.⁸⁷

Halife Mu'tez'in öldürülüp 257/870'de Mutemid'in halife olmasıyla birlikte Ahmed idarede daha da güçlenmiştir. Zira yeni halife Mısır'ın Beytülmâl ve Berîd teşkilatının sorumluluk ve idaresini; arkasından da Şam'ın idaresini Ahmed b. Tolun'a vermiştir. Bu şekilde 260/873 yılında Ahmed b. Tolun, Mısır'da tek başına hakim bir idareci haline gelmiştir.⁸⁸

Bu dönemde hilafet merkezi Basra çevresindeki Zenc isyanı ve Fars bölgesindeki Saffârilerle meşgul olmaktadır. Ahmed bu durumdan yararlanarak bağımsızlığını elde etmiştir. Nitekim Zenc isyanı sebebiyle kendisinden maddi destek isteyen halifeye, istediği miktardan daha az yardımda bulunmuştur. Bunun üzerine Musa b. Boğa el-Kebîr komutasında 260/873'de Mısır'a gönderilen Abbasi ordusu başarısız olmuştur. Bu gelişme Ahmed b. Tolun'un siyasî hayatında bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Bu tarihten itibaren kuvvetli bir orduya sahip olmuş; ismen halifeye bağlı olması ve Cuma hutbelerinde halifenin adının zikredilmesi ile sikkeler üzerinde halifenin

⁸³ Bir anlatıma göre ismi "Bayakbak" şeklindedir. Bkz. Şinasi Altundağ, "Tolunlular", İA, İstanbul, 1974, 12/I, 430.

⁸⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", DİA, İstanbul, 1989, II, 141.

⁸⁵ Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 5.

⁸⁶ Bir anlatıma göre ismi Barhuh'dur. Bkz. Altundağ, "Tolunlular", İA, 12/I, 430.

⁸⁷ Merçil, a.g.e., s. 5-6.

⁸⁸ Yıldız, "Ahmed b. Tolun", DİA, II, 142.

adının bulunması dışında bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmeye başlamıştır.⁸⁹

265/878'de Dımaşk valiliğine tayin edilen Ali b. Amâcur et-Türkî, Ahmed'e tabi olup, hutbede onun adını zikredeceğini beyan etti. Bu dönemde Hims ve Hama valilerinin de aynı yolu takip ettikleri görülmektedir.⁹⁰

Bu gelişmeler sonucunda Ahmed b. Tolun, 265/879'da ilk defa kendi adına sikke bastırdı. Paralar üzerinde Halife Mu'temid'in ismi yanında onun ismi de zikredilmiştir.⁹¹

Ahmed b. Tolun, Tarsus üzerine yaptığı bir seferde yenilmesi üzerine hastalanmış ve 270/884'de Mısır'da vefat etmiştir.⁹² Devrinin hükümdarları arasında önemli bir yere sahip olan Ahmed b. Tolun'un 16⁹³ yıllık idareciliği zamanında Mısır, tarihinin en parlak devirlerinden birisini geçirmiştir.

Ahmed b. Tolun'dan sonra yerine geçen oğlu Humâreveyh, 270-283/884-896 yılları arasında hüküm sürdü. Humâreveyh, kendisi gibi Türk olan Musul valisi İshak b. Kundacık, Sâcoğulları'ndan Muhammed el-Afşin, Halife Muvaffak ve Muvaffak'ın oğlu olan ve daha sonra Mu'tezid adıyla halife olacak olan Ahmed ile Suriye'de mücadele etmiştir.⁹⁴

277/886'da Muvaffak ile yapılan antlaşma sonunda Humâreveyh Mısır, Suriye ve Anadolu sınır bölgelerinde 30 yıl süreyle vali olarak tanınmıştır. Buna karşılık yılda 300.000 dinar vergi ödemeyi kabul etmiştir.⁹⁵

279/892'de halife olan Mu'tezid, Humâreveyh'in kızı Katru'n-Nedâ ile evlendi. Böylece Tolunoğulları ile Abbasiler arasında dostane ilişkiler gelişme göstermiştir. Bunun bir göstergesi olarak Mu'tezid, Fırat'tan Berkâ'ya kadar olan yerlerin idaresini Humâreveyh'e vermiştir. Ayrıca saltanat alâmetlerinden olan hil'at, kılıç, taç ve kemer göndermiştir.⁹⁶

Humâreveyh döneminde Bizanslılarla yapılan mücadele sonunda sınırlar Toroslara, Musul hariç Cezîre ve batıda Bingazi'ye kadar ulaştı.⁹⁷ Humâreveyh, Suriye'ye yaptığı bir sefer sırasında 283/896'da köleleri tarafından öldürüldü.⁹⁸

⁸⁹ Yazıcı, a.g.e., s. 43.

⁹⁰ Yıldız, "Ahmed b. Tolun", DİA, II, 142.

⁹¹ Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 6.

⁹² Koprıman, a.g.e. VI, 63.

⁹³ Yıldız'a göre Ahmed b. Tolun'un idareciliği on beş yıl sürmüştür. ("Ahmed b. Tolun", DİA, II, 143)

⁹⁴ Yazıcı, a.g.e., s. 44.

⁹⁵ Altundağ, "Tolunlular", İA, 12/1, 433.

⁹⁶ Koprıman, a.g.e., VI, 65.

⁹⁷ Yazıcı, a.g.e., s. 44.

⁹⁸ Merçil, a.g.e., s. 9.

Humâreveyh'den sonra 10 yıllık sürede Tolunoğulları dağılma ve çöküş devresini yaşamıştır. Ondan sonra sıra ile yerine geçen oğulları Ceyş ve Harun ile Şeyban b. Ahmed b. Tolun devletin birliğini koruyamadılar. Önce Suriye'de Karmafililerle mücadelede başarılı olunamamış, arkasından da devlet eski gücünden çok şey kaybetmiştir.

Nihayet Abbasi halifesi Müktefi'nin, Muhammed b. Süleyman el-Kâtîbî komutasında gönderdiği ordu, önce Suriye'yi ele geçirmiş, sonra da Fustat'a girerek 292/905'de Tolunoğulları hanedanına son vermiştir. Hilafet ordusu Fustat'ta büyük bir tahribat yapmıştır. Ahmed b. Tolun'un kurduğu el-Katâî şehri ve Ahmed b. Tolun Camii dışında diğer eserler tamamen tahrip edilmiştir.⁹⁹

2. Tolunoğulları Dönemi Kültür ve Medeniyeti:

Tolunoğulları zamanında Mısır yeniden bir canlanma, ilerleme ve refah devri yaşamıştır. Bu devlet temelde, kuvvetli bir orduya ve ülkenin iktisadi bakımdan kalkınmasına dayanmaktaydı. Ayrıca ticâret de son derece gelişmişti.¹⁰⁰

Ahmed b. Tolun döneminde mevcudu 100.000 olan Hassa Ordusu'nun esas unsurunu Türkler ve Sudanlı zenciler oluşturmaktaydı. Bu kara ordusu yanında 100 parça gemiden meydana gelen bir deniz gücüne sahiptiler. Donanma için Dimyat ve İskenderiye'deki tersaneler yenilenmiş¹⁰¹, Akka'da bir deniz üssü tesis edilmiştir.¹⁰²

Tolunoğulları Mısır'da Abbasileri geride bırakacak şekilde gelişme gösteren bir saray teşkilatı kurmuşlardır. Yazışmaları sürdüren Divânu'l-İnşâ başta olmak üzere Divânu'l-Ceyş ve Divânu'l-Harac gibi divanlar yeniden düzenlenmiştir. Emniyeti sağlamakla görevli olan Şurta teşkilatı ile Berid teşkilatına son derece önem verilmiştir.¹⁰³

İmar faaliyetleri arasında Ahmed b. Tolun'un Fustat dışında kurduğu el-Katâî adındaki şehir ile, burada inşa ettiği saray, cami ve dâru'l-imâre dikkat çekmektedir. 876-879 yılları arasında inşa edilen Ahmed b. Tolun Camii¹⁰⁴ bugün de varlığını sürdürmektedir.¹⁰⁵

⁹⁹ Bkz. Merçil, a.g.e., s. 9; Koprıman, a.g.e., VI, 65-69; Altundağ, "Tolunlular", İA, 12/1, 434-435.

¹⁰⁰ Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 9-10.

¹⁰¹ Koprıman, a.g.e., VI, 75.

¹⁰² Altundağ, "Tolunlular", İA, 12/1, 436.

¹⁰³ Bkz. Koprıman, a.g.e., VI, 70-72.

¹⁰⁴ Jean-Paul Roux, bu caminin, Mûtevekkil'in Samerâ'da yaptırdığı Ulu Cami'nin yerel gereklere uyarlanmış bir örneği olduğuna işaret ederek, mimarideki benzerlikten hareketle

Tolunoğulları döneminde Mısır'da ziraatın yanında keten ve yünlü dokuma ile pamuklu ve ipekli dokumacılığı gelişmiştir. Ayrıca sabun ve şeker sanayii, maden işletmeciliği, silah yapımı, süsleme ve küçük el sanatlarında önemli ilerlemeler görülmüştür. Afrika'dan gelip Mısır ve Suriye'den geçen ticâret yollarının canlı tutulmasına gayret gösterilerek, iç ve dış ticâretin gelişmesi sağlanmıştır.¹⁰⁶

Bu dönemde resmî dilin Arapça olmasına karşılık, edebiyat ve musîkiye meraklı olan Ahmed b. Tolun Türkçe şiirler yazmıştır. Ahmed b. Tolun ve diğer hükümdarların yakın ilgisi sebebiyle de bu dönemde Mısır'da özellikle edebiyat, tarih, dinî ve felsefî ilimlerde büyük gelişmeler meydana gelmiştir. *Dîvanu'l-İnşâ*'dan dolayı da yazı sanatı gelişmiştir.

Tarih alanında İbnü'd-Dâye diye meşhur olan Ahmed b. Yusuf b. İbrahim önde gelmektedir. Bu tarihçi Ahmed b. Tolun ve Ceys'in biyografilerini yazmıştır. Dinî ilimlerde ise Şafiî ulemâsından Rebî b. Süleyman el-Murâdî ile Hanefîlerden el-Meânî müellifi Ebû Cafer et-Tahâvî meşhurdur. Dinî ilimler yanında felsefe, tıp ve cedel sahalarında da gelişmeler görülmektedir. Bu sahalarda İskenderiye Mektebi ile Ahmed b. Tolun'un doktoru olan Saîd b. Nevfel en-Nasrânî önde gelmektedir.¹⁰⁷

Bütün bunlardan sonra Tolunoğulları siyasî, dinî, kültürel ve medeniyet tarihi açısından şu şekilde değerlendirilebilir:

a) Mısır'da kurulan yarı bağımsız Müslüman-Türk devletlerinin ilki olan Tolunoğulları sayesinde Mısır, İslâm fetihlerinden sonra ilk defa bağımsız bir devlet olmuştur.

b) Temelde askeri güç üzerine tesis edilmiş yabancı bir hakimiyeti temsil etmelerine rağmen, her açıdan Mısır için parlak bir dönemin temsilcileri olmuşlardır.

c) Tolunoğulları, görünüşteki ihtişamına rağmen kuvvetini kaybeden Abbasiler döneminde güçlü valilerin merkezi idarenin zayıflığından yararlanarak bağımsız idareler kurabildiklerinin önemli bir işaretidir.

d) Tolunoğulları, halkı Türk olmayan bir bölgede kurulan bir Müslüman-Türk devleti olarak tarihte iz bırakmış ve bu şekilde kendinden sonra Türkler tarafından kurulan idarelere zemin hazırlamışlardır.

Tolunoğulları ve İhşidîler'in Abbasiler'in ürünü olduklarını ifade etmektedir.(Türklerin Tarihi, s. 108)

¹⁰⁵ Merçil, a.g.e., s. 10.

¹⁰⁶ Yazıcı, a.g.e., s. 46-47.

¹⁰⁷ Bkz. Koprıman, a.g.e., VI, 76-77; Yazıcı, a.g.e., s. 48.

e) Süleyman el-Kâtibî komutasındaki hilafet ordusunun Fustat'ta yaptığı büyük tahribatla, Ahmed b. Tolun Camii dışındaki pek çok eseri ortadan kaldırmaları göz önüne alındığında, Tolunoğulları döneminde Mısır'ın imar açısından da oldukça gelişmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Ahmed b. Tolun Camii bunun en güzel örneklerinden bir tanesi olarak hala varlığını sürdürmektedir.

V. SÂCOĞULLARI (276-317/890-929)

1. Menşei, Kuruluşu ve Siyasî Tarihi:

Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin tarafından Azerbaycan'da kurulan ve Sâciler de denilen Sâcoğulları, özellik ve karakter olarak Tolunoğulları'na benzemektedir.

Halifeliğin Abbasilere geçmesinden sonra devlet hizmetinde görülen isimlerden bir tanesi de, Muhammed el-Afşin'in babası Ebu's-Sâc Divdâd b. Yusuf b. Divdest¹⁰⁸ dir. Uşrusana asıllı olan Ebu's-Sâc, muhtemelen Halife Me'mun döneminde 207/822'de Uşrusana'nın fethinden sonra ülkesinden ayrılmıştır. Mu'tasım döneminde 222/837'de Bâbek isyanını bastırmakla gönderilen orduda, küçük bir birliğin komutanı olarak görev almıştır. Mütevekkil döneminde ise, 242/856'da, Tarîku Mekke valiliğine tayin edilmiştir. Bu valilik, Irak ile Mekke arasındaki hac yolunun güvenliğini sağlamaktan sorumlu idi. Askerî ve idarî alanlarda değişik görevler üstlenerek 40 yıl kadar hizmet eden Ebu's-Sâc, 266/879'da Cundişâpur'da vefat etmiştir.¹⁰⁹

Ebu's-Sâc'ın iki oğlundan birisi olan Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin¹¹⁰, Samerrâ'da doğmuş ve bazı devlet hizmetlerinde bulunmuştur. Babasının uzun süre devlet kademelerinde görev yapmış olması sebebiyle, az da olsa tecrübe sahibi olduğu söylenebilir. Babasının ölümünden sonra da 266/880'de Tarîku Mekke ve Haremeyn valisi olarak tayin edilmiştir. 276/890 yılına kadar, Abbasilerin hizmetinde çeşitli iç karışıklıkların ortadan kaldırılmasında görev üstlenen Muhammed el-Afşin'i, bir anlamda bu başarıların karşılığında Halife Muvaffak, Azerbaycan valiliğine tayin etmiştir.

¹⁰⁸ Divdâd Farsça'da "dev vermiş", Divdest ise "dev elli" manasına gelir. (Cl. Huart, "Sâciler", İA, İstanbul, 1966, X, 16).

¹⁰⁹ Yazıcı, a.g.e., s. 50-51. Krş. Hakkı Dursun Yıldız, "Sâcoğulları", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Konya, 1994, VI, 81-87.

¹¹⁰ Huart'a göre ismi Ebû Ubeyd Muhammed Afşin olup, Ebu's-Sâc'ın değil, Saffâriler'den Yakub b. el-Leys'in oğludur. Bkz. "Sâciler", İA, X, 16.

276/890 yılında gerçekleşen bu tayin, Sâcoğulları devletinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.¹¹¹

Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan valisi olduğu dönem, siyasî olarak merkezî idarenin iyice zayıfladığı ve mahalli hanedanların bağımsız hareket etmeye başladıkları bir dönemdir. Nitekim Mısır'da, üzerinde durduğumuz Tolunoğulları, Cezîre ve çevresinde Hamdanîler, Mâverâunnehir'de Sâmânîler ve muhtelif hanedanlar hüküm sürmekteydi.

Muhammed el-Afşin, Azerbaycan'daki valilik görevine başladıktan sonra, bu bölgede sükûneti sağlamaya çalışması yanında, Emevîler döneminde fethedilen ve Dvin merkez olmak üzere bir eyalet haline getirilen; bu dönemde yeni bir takım gelişmelerin yaşandığı Ermeniyeye'yi de yakından takip etmiştir. Bu süreçte Muhammed el-Afşin'in Ermeniyeye hakimi Simbat ile mücadelesi 11 yıl sürmüştür. Başarılı bir idarecilik sonunda Muhammed el-Afşin, 288/901'de Azerbaycan'daki bir veba salgınında vefat etmiştir.¹¹²

Kendileri ve dönemleri hakkında oldukça sınırlı bilgilere sahip olduğumuz Sâcoğulları'nın başına Muhammed el-Afşin'den sonra, oğlunun devletin başına geçmesi vasiyetine rağmen, el-Afşin'in kardeşi Ebu'l-Kasım Yusuf zorla geçmiştir. Dönemin Abbasi halifesi Mu'tezid bu değişikliğe müdahale etmemiş ve onun idareciliğini tanımıştır. Hatta Yusuf, 289/902'de Erdebil'de bastırıldığı dirhem üzerine kendi ismini yazdırmıştır.

Yusuf döneminde Ermeniyeye'nin büyük bir bölümü fethedildi. Ancak Simbat'ın yerine geçen oğlu Aşot zamanında, fethedilen yerler kısmen geri alınmıştır. Nihayet Yusuf, 302/914'te kesin zafer elde etmiş ve bu başarısından dolayı kendisine, 304/916'da Rey valiliği de verilmiştir. Arkasından Kazvin, Zencân ve Ebher'i fethetmiştir. Bu arada Abbasi halifesi Muktedir Billah tarafından 296/909'da Yusuf'un Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliği resmen tanınmıştır. Buna karşılık Yusuf, yıllık 120.000 dirhem vergi ödemeyi kabul etmiştir.

Yusuf'un Halife ile aralarındaki ilişki zaman zaman bozulmuş ve 307-310/919-922 yılları arasında Bağdat'ta hapsedilmiştir. Ancak Bahreyn'de başlayan Karimatî isyanı karşısında halife, tavsiye üzerine Karimatîler üzerine Yusuf'u göndermeye karar vermiştir. Bunun üzerine Halife Muktedir, 314/926'da Yusuf'u, Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliği de dahil olmak üzere geniş yetkilerle bütün doğu bölgesine vali olarak tayin etmiştir. Fakat

¹¹¹ Yazıcı, a.g.e., s. 51-52. Geniş bilgi için bkz. Yıldız, a.g.e, VI, 88-96.

¹¹² Yazıcı, a.g.e., s. 52-53. Geniş bilgi için bkz. Yıldız, a.g.e, VI, 96-107.

Karmatîlerle 315/927'de Kûfe önünde yapılan savaşta esir düşen Yusuf, esaretin sonunda idam edildi.¹¹³

Gençlik yıllarını Mekke'de geçiren Yusuf'un iyi bir eğitim aldığı, Arap dili ve kültürüne vâkif olduğu ve devrin edebî çevreleri ile iyi ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁴

Yusuf'un ölümü üzerine yeğeni Ebu'l-Müsâfir Feth b. Muhammed el-Afşin, Halife Muktedir Billah tarafından 315/928 yılında Azerbaycan ve Ermeniyeye valisi olarak tayin edildi. 2 yıl süren valiliği dönemindeki siyasî ve askerî faaliyetler konusunda kaynaklar herhangi bir bilgi vermemektedir. Nihayet 317/929'da zehirlenerek öldürülmesi üzerine Sâcoğulları'nın bölgedeki hakimiyeti sona ermiştir. Gerçi ondan sonra oğlu Ebu'l-Ferac'dan bahsediliyorsa da, onun Azerbaycan'a vali tayin edildiği hakkında kaynaklarda bir ifadeye rastlanılmamıştır.¹¹⁵

2. Sâcoğulları Dönemi Kültür ve Medeniyeti:

Dönem olarak Mısır'da hüküm süren Tolunoğulları ile İhşîdîler arasında yer alan bir Müslüman-Türk devleti olan Sâcoğulları'nın siyasî, askerî, kültür ve medeniyet tarihi açısından büyük bir hakimiyet ve faaliyet gösterdiklerini söylemek mümkün değildir. Ancak iktisadî açıdan bölgelerinde bir canlılık olduğu, hanedân mensuplarının kendi adlarına bastırdıkları altın sikkelerden anlaşılmaktadır.

Muhammed el-Afşin zamanında devlet merkezinin Merağa olmasına karşılık, Yusuf döneminde Erdebil devlet merkezi durumundaydı. Türk tarihi ve Azerbaycan bölgesinin İslâmlaşması yanında özellikle Türkleşmesi açısından Sâcoğulları'nın önemli rol oynadıkları bilinmektedir. Ancak bu konuda ne kadar rol oynadıklarını tespit etmek zordur.¹¹⁶

VI. İHŞİDÎLER (323-358/935-969)

1. Menşei, Kuruluşu ve Siyasî Tarihi:

Akşitler de denilen ve Muhammed b. Tuğç el-İhşîd tarafından Mısır'da kurulan İhşîdîler, daha sonra Suriye'ye hakim olan ve Tolunoğulları gibi Abbasi hilâfetine ismen bağlı olan bir Müslüman-Türk devletidir.

Tolunoğulları'nın yıkılmasından sonra Mısır, 30 yıl boyunca Bağdat'a bağlı olmak üzere, halifelerin tayin ettiği valiler tarafından idare edilmiştir. Bu

¹¹³ Yusuf dönemi için bkz. Huart, "Sâciler", İA, X, 17; Yıldız, a.g.e., VI, 107-134.

¹¹⁴ Yazıcı, a.g.e., s. 54.

¹¹⁵ Yıldız, a.g.e., VI, 135.

¹¹⁶ Yıldız, a.g.e., VI, 135-136.

sebeple 292-323/905-935 yılları arasındaki zaman “Valiler Devri” olarak bilinmektedir. Bu dönemde 13 devrede 8 vali görevlendirilmiştir.¹¹⁷

Bu dönemde Mısır, Abbasiler ve Fatimiler olmak üzere iki kuvvetli güç arasında bulunuyordu. Her iki halifelik de doğu ve batıda İslâm dünyasının liderliği için mücadele etmekteydiler. Bu süreçte Şîi Fatimi tehlikesi karşısında Abbasi halifeliği, Mısır’da kuvvetli bir idarenin bulunmasını gerekli görüyordu. Zira bu idare, batıda Fatimiler’in ilerlemesine karşı koyacak; ayrıca daha sonra Suriye’de yeni ortaya çıkan Bedevî hanedanlar üzerinde kontrolü elinde bulunduracaktı. İşte bu ortamdan Muhammed b. Tuğç yararlanmıştır.¹¹⁸

Devletin kurucusu olan Muhammed b. Tuğç¹¹⁹, iki nesilden bu tarafa Abbasiler’in hizmetinde bulunan Fergana asıllı askerî bir Türk ailesinden gelmektedir. Zira Halife Mu’tasım Fergana’dan çok sayıda Türk getirtmişti. Bunlardan bir tanesi de, İhşîdiler’in atası olan Cuff (Ceff) idi. Mu’tasım döneminde kendisine Samerrâ’da bir ikta verilmiştir. Cuff’un oğlu Tuğç, Mısır’da Ahmed b. Tolun’un hizmetinde görev almış, Şam ve Taberiyye valiliği yapmıştır. 294/906’da halife tarafından hapsedildikten sonra öldürülmüştür.¹²⁰

İhşîdiler’in kurucusu Muhammed b. Tuğç, 269/882’de Bağdat’ta doğmuş; babasının görevi sebebiyle devlet idaresi içinde yetişmiş, hatta bir süre Taberiyye’de babasına vekalet etmiştir. Değişik yerlerde görevlendirildikten sonra 321/933’de Mısır’a vali tayin edildiği görülmektedir. Ancak bu sırada Şam’da bulunduğu için fiilî olarak görevine başlayamamıştır. Bundan sonra Halife Râzi Billah tarafından Mısır’a ikinci vali olarak tayin edildiğinde, 324/935’de görevine başlamıştır.

Abbasi halifesi tarafından aynı zamanda Divânu’l-Harâc’ın idaresi de verilen Muhammed b. Tuğç, halife ile iyi ilişkiler tesis etmiştir. Bunun neticesi olarak Halife Razi Billah, 328/939’da¹²¹ Muhammed’e hakimiyet alâmeti olmak üzere hil’at ve hediyeler gönderdi. Ayrıca “el-İhşîd”¹²² unvanını da vermiştir. Bu unvan, Fergana meliklerinin unvanı olup, bu dilde “Melikü’l-Mulûk” anlamına gelmekteydi. Diğer taraftan bu unvanın prens veya hükümdar

¹¹⁷ Bu dönem hakkında geniş bilgi için bkz. Kâzım Yaşar Koprıman, “İhşîdiler”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1994, VI, 182-193.

¹¹⁸ Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 11.

¹¹⁹ Tuğç veya Togaç kelimesinin manası kaynaklarda Abdurrahman olarak verilmektedir. Bkz. Koprıman, a.g.e., VI, 196.

¹²⁰ Koprıman, a.g.e., VI, 196. Bir diğer anlatıma göre ise Tuğç, hapiste eceliyle ölmüştür. Bkz. Ahmet Ağırakça, “İhşîdiler”, DİA, İstanbul, 2000, XXI, 551.

¹²¹ Bir diğer anlatıma göre 326/938 veya 327/939 yılında Halife Râzi Billah İhşîd unvanını vermiştir. Bkz. Ağırakça, “İhşîdiler”, DİA, XXI, 551.

¹²² İhşîd ve anlamı konusunda bkz. Ağırakça, “İhşîd”, DİA, İstanbul, 2000, XXI, 550-551.

anlamında Farsça bir unvan olduğu, Soğd ve Fergana'nın İranlı hükümdarları tarafından kullanıldığı da söylenmektedir.

Hakimiyet alâmetleriyle birlikte bu unvanın da verilmesi, Muhammed b. Tuğç'un buradaki varlığı ve gücünün tescili anlamına gelmesi yanında, bu devletin kuruluşu açısından da önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Muhammed b. Tuğç'un valiliğe başladığı Mısır'da karşılaştığı problemlerden birisi Mazerailer'dir. İran asıllı bir aile olan Mazerailer, Tolunoğulları'ndan sonra Mısır'ın idaresinde büyük ölçüde söz sahibi olmuşlardı. Muhammed, Abbasi veziri Ebu'l-Feth'in desteğiyle bu ailenin nüfûzunu ortadan kaldırmıştır. Bu şekilde güçlendikten sonra Emîru'l-Ümerâ Muhammed İbnü'r-Râik ile mücadeleyi kazanarak, Suriye'yi idaresi altına almıştır. Ancak Muhammed, İbnür-Râik'ten sonra Suriye'nin kuzeyinde ve Cezîre bölgesinde hakimiyet kurmaya çalışan Hamdânîlerle karşı karşıya gelmiştir. Nihayet 334/945'de Hamdânî sultanı Seyfûddeve ile bir antlaşma yapıldı. Buna göre, Hims'in güneyinden itibaren Hims ve Halep dışında Suriye'nin geri kalan kısımları İhşîdîler'in idaresine bırakıldı. Bu yerlerin yanında Muhammed, Mekke ve Medine'nin idaresini de eline almıştır.¹²³

Muhammed b. Tuğç, Seyfûddeve ile yapılan bu antlaşmadan sonra 335/946'da vefat etmiştir. Yerine geçen oğulları Ebu'l-Kasım Unûcur (On Uygur) (335-349/946-960) ve Ebu'l-Hasan Ali (349-355/960-966) sadece şeklen hükümdar olarak devletin başında yer almışlardır. Bu iki dönemde devletin gerçek idarecisi, Muhammed b. Tuğç'un Nûbe (Sudan) li kölesi¹²⁴ Ebu'l-Misk Kâfur idi. Hatta Muhammed onu saltanat nâibi olarak tayin etmişti. Kâfur, Ali'nin ölümünden sonra doğrudan kendi adına Mısır'da tek hakim olmuştur.¹²⁵

Kâfur'un 22 yıllık hakimiyeti döneminde içte ve dışta önemli bazı problemlerle karşılaşmıştır. İçte İsmâîlî propagandası ve tahıl üretiminin azlığından kaynaklanan ekonomik problemler; dışta ise Karmatîler, Sudanlılar, Hamdânîler ve Fatimiler'in artan baskıları karşısında kalınmıştır. Bu problemlerin üstesinden gelmeyi başaran Kâfur mahir bir siyasetçi, anlayışlı, zeki, akıllı ve dahi bir idareci olarak tavsif edilmektedir. Ayrıca onun zenginliği ve cömertliği de dillere destan olmuştur.¹²⁶

¹²³ Muhammed b. Tuğç dönemi hakkında bkz. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 11-12; Kopruman, a.g.e., VI, 199-206.

¹²⁴ Bir diğer anlatıma göre Habeşli bir hadım idi. Bkz. C.H.Becker, "İhşîdîler", İA, İstanbul, 1968, 5/II, 945.

¹²⁵ Yazıcı, a.g.e., s. 58.

¹²⁶ Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 13.

Kâfur'dan sonra Ebu'l-Hasan Ali'nin oğlu Ahmed (357-358/968-969) başa geçtiyse de, zayıf idaresi çok kısa sürdü ve İhşîdî idaresine Fatimiler tarafından son verildi. Zira vezir Ebu'l-Fadl Cafer b. el-Furat, kötü bir devlet adamıydı ve Mısır'da hayat her açıdan bozulmuştu. Nihayet Fatimi halifesi Muiz Lidinillah'ın Cevher komutasında gönderdiği ordu, 358/969'da Fustat'a girdi ve İhşîdî hakimiyetine son verdi. Böylece 34 yıl hüküm süren İhşîdî Devleti son bulmuştur.¹²⁷ İhşîdîler'in bu şekilde sona ermesi, toplumda huzursuzluğun hakim olduğu devletlerin âkıbetleri konusunda bir fikir vermesi açısından da önem arz etmektedir.

Nitekim bu devletin yıkılması, sıradan bir hanedan değişikliği değildir. Zira bu tarihten sonra Mısır, Hicaz, Yemen ve Suriye'de Abbasi hakimiyeti sona ermiştir. Bu bölgelerde hutbe Fatimiler adına okunmaya başlamıştır. Ayrıca Fatimiler devlet merkezlerini Mısır'a nakletmişler; Mısır ve Yakın-Doğu'nun siyasî ve sosyal yapısında büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Fatimiler'in bu bölgedeki hakimiyeti 200 yıl sürdükten sonra, Zengîler tarafından tekrar Abbasilere geçebilmiştir.

2. İhşîdîler dönemi Kültür ve Medeniyeti:

İhşîdîler döneminde Mısır, Tolunoğulları döneminde olduğu gibi gelişmeye devam etmiştir. Hatta Fatimiler döneminde Mısır'da çeşitli ilim ve sanat alanlarında görülen gelişmelerin sağlam temelleri bu devrede atılmıştır. Dolayısıyla Mısır topraklarında kültür ve medeniyet alanında yaşanan ilerlemede İhşîdîler'in de önemli bir yeri söz konusudur.

İdarede Abbasi hilâfetine şeklen bağlı olan İhşîdîler, halifelere sembolik miktarda bir para gönderiyorlardı. Bir başka ifadeyle yarı bağımsız bir karaktere sahip olan İhşîdîler, bağımsızlıklarının simgesi olarak sikkelere kendi isimlerini yazdırmıştır. Bunlara örnek olarak 329/940-941'de Muhammed b. Tuğç'un kestirdiği sikkelere kendi adını yazdırması verilebilir.¹²⁸

İhşîdîler döneminde Türkler ve muhtelif ırklardan meydana gelen ordunun sayısı oldukça önemli bir miktara ve 400.000'e ulaştığı nakledilmektedir. Bununla birlikte ordu, kurucusu Muhammed b. Tuğç'un tesis ettiği düzeni uzun süre koruyamamıştır. Diğer taraftan donanma da önem taşımaktaydı. Muhammed b. Tuğç, Ravza adasındaki tersanenin bir kısmını Fustat'a nakletmiş ve burada gemi imal edilmiştir. Oluşturulan donanmadan

¹²⁷ Koprıman, a.g.e., VI, 212-213.

¹²⁸ Koprıman, a.g.e., VI, 215.

Suriye seferleri ile Nûbelilere karşı yapılan seferlerde, Kızıldeniz ve Nil nehrinde faydalanılmıştır.¹²⁹

İmar faaliyetleri açısından bu dönemde Mısır'da yapılan eserlerin hiç birisi günümüze ulaşamamıştır. Muhammed b. Tuğç, Ravza adasında Kasrû'l-Muhtâr adı verilen bir saray ve bahçe yaptırmıştır.¹³⁰ Ayrıca Kâfur da saraylar, iki cami, bir tane hastane ve Kâfûriye bahçeleri inşa ettirmiştir.¹³¹

Bu dönemde Mısır'da özellikle tarım alanında olumlu gelişmeler görülmektedir. Sulama kanalları ve setlerinin yeterince tesis edilmemesi sebebiyle istenen seviyede üretim gerçekleşmemiştir. İç ve dış ticârettteki durgunluğa rağmen dokumacılık, ağaç ve maden işçiliğinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Nitekim geometrik desenli dokumalarla, üzerinde kuş ve hayvan resimleri bulunan çeşitli renklerde dokumalar; üzerinde İhşîdiler devri Abbasi halife ve vezirlerinin isimleri yazılı olan kumaş parçaları günümüze kadar gelmiştir.

İlim ve düşünce hayatında ise, önceki dönemlerdeki gelişmeler devam etmiştir. Âlimler ve edipler, hükümdarlar ve yüksek dereceli devlet adamları tarafından desteklenmiş ve teşvik edilmiştir. İlmî faaliyetler, Tolunoğulları döneminde olduğu gibi henüz medreselerin kurulmamış olması sebebiyle Amr b. el-Âs ve Ahmed b. Tolun camilerinde, emirlerin ve idarecilerin evlerinde gerçekleştiriliyordu. Ayrıca Fustat'ta kurulan Sûku'l-Varrâkîn (Kitapçılar Çarşısı)'deki dükkanlarda kitap satıldığı gibi, ilmî müzakere ve tartışmalar yapılmaktaydı.

Bu dönemde dinî ilimlerde fıkıh alanında Şâfiî ve Mâlikî mezhepleri yaygınlaşmıştır. Muhammed b. Tuğç döneminin kadısı olan Ebû Bekir b. Haddâd (öl.344/955), Şâfiî fukahâsının önde gelen ismidir.

Zünnûn el-Mısri (öl.245/859) ile başlayan tasavvufî hareketin, Tolunoğulları döneminde olduğu gibi, İhşîdiler devrinde de gelişerek devam ettiği görülmektedir.

Arap dilinde İbnü'l-Vellâd ve Ebû Cafer en-Nehhâs; tıp ve cedel sahalarında İskenderiye Patriği Saîd el-Bitrîk meşhurdur. Nitekim Saîd, Aristo'nun Kitâbu'l-Hayavân isimli eserini Arapça'ya tercüme etmiştir.

Tarih alanında ise bu dönemde üç meşhur tarihçi yetişmiştir. Bu tarihçiler ve eserleri şunlardır:

a) İbn Yunus es-Sadafi (öl.347/958). Bir tanesi Mısırlılar'ın aslına, diğeri de Mısır'a gelen yabancılara ait olmak üzere iki tane eser telif etmiştir.

¹²⁹ Yazıcı, a.g.e., s. 60.

¹³⁰ Ağırakça, "İhşîdiler", DiA, XXI, 552.

¹³¹ Merçil, a.g.e., s. 13.

b) Muhammed b. Yusuf el-Kindî (öl.350/961). Meşhur eseri Kitâbu'l-Vulât ve'l-Kudât'tır. Ayrıca Fustat şehri hakkında bir Hitat yazmıştır. Daha sonra bu konuda eser yazan Makrizî ve İbn Dokmak gibi alimler, bu eserden geniş ölçüde faydalanmışlardır.

c) Hasan b. İbrahim b. Zolak (öl.285/898). İbn Zolak olarak bilinen müellif, Muhammed b. Tuğç'un biyografisini yazmıştır. Ayrıca el-Kindî'nin Kitâbu'l-Vulât ve'l-Kudât'ını tamamlamış ve Fustat hakkında bir eser daha telif etmiştir.¹³²

Bütün bunlardan sonra İhşîdîler siyasî, dinî, kültürel ve medeniyet tarihi açısından şu şekilde değerlendirilebilir:

a) Mısır'da kurulan Müslüman-Türk devletlerinin ikincisi olan İhşîdîler, Tolunoğulları'nın yıkılmasından sonra, Bağdat'a doğrudan bağlı valiler dönemindeki kargaşayı sona erdirmiş; Tolunoğulları döneminde olduğu gibi, Mısır'da sağlıklı bir ortamı yeniden tesis etmiştir.

b) İslâm dünyasını tehdit eden Şîî Fatimiler karşısında önemli bir güç olarak görev üstlenmişlerdir. Bu arada siyasî anlamda Fatimiler karşısında muvaffak olamamışlarsa da, Fatimiler döneminde kültür ve medeniyet alanında görülen gelişmenin temelinde önemli rol oynamışlardır.

c) Tolunoğulları döneminde başlayan gelişme, İhşîdîler zamanında da her alanda devam etmiştir. Özellikle tarih alanında önemli eserler verilmiştir.

Sonuç olarak, Türkler'in müslüman olmasından sonra başlayan tarihi süreçte, devlet kurma geleneğinin devam ettiği görülmektedir. İlk Müslüman-Türk devletleri şeklinde tanımlanan ve üzerinde durmaya çalıştığımız bu devletler, siyasî tarih açısından Abbasiler'in otoritelerinin zayıfladığı dönemde, İslâm dininin samimi bir müntesibi olarak, iç ve dış tehlikelere karşı İslâm dünyasının koruyucuları olmuşlardır. Yine siyasî tarih açısından, Tolunoğulları örneğinde görüldüğü gibi, farklı milliyet ve inanç sahiplerinin yaşadığı Mısır'da da hâkimiyet sağlamışlardır. Bunun gerçekleşmesinde idarede başarılı olmaları önemli bir unsurdur. Ayrıca bu devletler, kültür ve medeniyet tarihi açısından büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Zira hâkim oldukları topraklarda sosyal, ilmî ve iktisadî gelişmeleri gerçekleştirmişlerdir. Bu şekilde, günümüze kadar gelen zengin İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır. Genel anlamda topluca bir bakış sunmaya çalıştığımız bu ve diğer devletler üzerinde yapılacak daha geniş çalışmalar, tarihin aydınlanmasında şüphesiz oldukça önemli bir rol oynayacaktır.

¹³² Bu dönemdeki ilim ve düşünce hayatı için bkz. Koprıman, a.g.e., VI, 218-221; Ağrakça, "İhşîdîler", DİA, XXI, 552.